TDD / JofEL
Endangered Languages: Turkic Languages

Çuvaş Araştırmaları:

Dil, Kültür, Edebiyat ve Folklor İncelemeleri

Editör
Sinan GÜZEL

Çuvaş Araştırmaları:
Dil, Kültür, Edebiyat ve Folklor İncelemeleri

Editör
Sinan GÜZEL

ISBN: 978-625-7305-92-1

1. Baskı
Kasım, 2022 / Ankara

Yayın Sertifika No
46683

Matbaa Sertifika No
46682

Grafiker®
Yayınları
Yayın No: 456
Web: grafikeryayin.com

Kapak, Sayfa Tasarımı,
Baskı ve Cilt
Grafiker®
Grafik-Ofset Matbaacılık Reklamcılık
Sanayi ve Ticaret Ltd. Şti.
Oğuzlar Mahallesi
1396. Cadde No: 6/A
06520 Balgat-ANKARA
Tel : 0 312. 284 16 39 Pbx
Faks : 0 312. 284 37 27
E-mail : grafiker@grafiker.com.tr
Web : grafiker.com.tr

Kitaptaki bölümlerin hukuksal ve bilimsel sorumluluğu yazarlarına aittir.

TDD / JofEL
Endangered Languages: Turkic Languages

Чăваш тĕпчевĕсем:

Чĕлхе, Культура, Литература тата Фольклор Обзорĕсем

Редактор

Синан ГЮЗЕЛЬ

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER i

FOREWORD iii

SUNUŞ...v

ПРЕЗЕНТАЦИ vii

DİL / DİLBİLİM

N. İ. YEGOROV, Синопсис Концептуальной Парадигмы Истории Прототюркской Этнолингвокультурной Общности (I Тысячелетие До Н.Э.) 1

A. S. YEGOROVA, Чӑваш Гидронимӗсен Пӗлтерӗш Ушкӑнӗсем 21

A. V. KUZNETSOV & N. M. KUZNETSOVA, Тӑрмӑш Тавращӗнчи Микротопонимсем: Йышӗ, Пӗлтерӗшӗ, Уҫӑмлатман Ыйтусем..........27

O. DURMUŞ, Çuvaş Dil Derlemelerinin Kurucusu S. M. Mihaylov ve Çuvaşçanın İlk Atasözü Derlemesi...41

S. GÜZEL, Çuvaşça *Kay*- “Gitmek” Fiilinin Dilbilgisel ve Sözlüksel Kullanımları Üzerine 67

E. LEBEDEV & İ. SEMENOVA, Н.И. Ашмарин Профессорӑн Ӑслӑлӑхри Тӗп Ӗҫӗсем Тата Вӗсен Пӗлтерӗшӗ 95

V. ÇAKMAK, Türkiye’de Çuvaşça, Çuvaş Edebiyatı ve Folkloru Üzerine Hazırlanmış Lisansüstü Tezler..107

KÜLTÜR, EDEBİYAT, FOLKLOR

V. RODİONOV, Чӑваш Наци Ӑнӗн Аталанӑвӗ (XX. Ӗмӗр Пуҫламӑшӗ) 131

YE. A. YAGAFOVA, Типология Женского Костюма Чувашей (На Примере Головного Убора *Хушпу*) 149

YU. N. İSAYEV, Чӑваш Республикин Вӗренӳ Тытӑмӗн Хальхи Лару-Тӑрӑвӗ Тата Аталану Пуласлӑхӗ...167

İ. YU. KİRİLLOVA, Развитие Современной Чувашской Драматургии . 201

A. LEONT'YEV, Чăваш Халăх Сăмахлăхĕ: Ĕненӳсемпе Чарусене Тĕпчес Ыйтусем 211

V. V. NİKİFOROVA, Борис Чиндыков тата Чăваш Культури 233

YE. ÇEKUŞKİNA, Геннадий Юмарт Поэзийĕн Хăй Евĕрлĕхĕ 241

C. YAVUZ, Modern Çuvaş Edebiyatının Doğuş Sürecinde Bir Otosansür Örneği: V. İ. Lebedev ve Şiiri 249

YE. V. FEDOTOVA, Чăвашсен Тупмалли Юмахĕсенче Авалхи Мифсем Палăрса Юлни 265

G. G. İL'İNA, О Некоторых Особенностях Композиции Чувашских *Тĕшмĕш Халапĕ* (На Примере Устных Рассказов О Лесных Духах) ... 275

T. İ. SEMENOVA, Уяв (Вăйă) Юррисен Чăваш Халăх Пурнăçĕнчи Пĕлтерĕшĕ 287

ÇUVAŞ AKADEMİSİNDEN PORTRELER

S. GÜZEL, Çuvaş Dil Bilimi Çalışmalarının Büyük İsmi N. İ. Aşmarin ... 309

S. GÜZEL, Çuvaş Kültürüne Adanmış Bir Ömür: Vitaliy Grigoryeviç Rodionov 315

FOREWORD

Chuvash is the only written language of the North-West Turkish language area that is not Kipchak type; it is a continuation of Volga-Bulgarian Turkish and the only representative of the Proto-Bulgarian language with the common acceptance of the studies on the subject. Chuvash language, which is indispensable for Altay language researches as well as Turkish language researches, was previously thought to be a language between Turkish and Mongolian, but later studies proved that it was an independent Turkish and Altaic language.

There is an extremely rich literature published on language such as Russian, Hungarian, German, Finnish, French and English about Chuvash people, whose languages, geography, religious beliefs, and folkloric properties have been studied by Western scientific circles for nearly two centuries. If various classification attempts and references in some language history books are put aside, it can be stated that Chuvash researches in Turkey started rather late. However, after the dissolution of the Soviet Union, the number of research on Turkic Languages has increased rapidly, especially significant studies that focus on Chuvash language are written. Today, there are a considerable number of postgraduate theses on Chuvash languages and folklore. Scientific interest in Chuvash people and Chuvash language currently continues increasing. Such that; Turkish and Chuvash researchers maintain intensive academic contacts with joint scientific projects. For example, between 2014 and 2015, a project titled "General Purpose Collection of Chuvash language which Spoken in Chuvashia, Tatarstan, Bashkortostan and Southern Siberia" was carried out with the participation of Turkish and Chuvash scientists under the direction of Prof. Dr. Emine Yilmaz. Perhaps the last product of these academic cooperations is the Chuvash File, prepared and published by us as the 17th issue of the *The Journal of Endangered Languages* in 2020 and dedicated to the 100th anniversary of Autonomous Chuvashia. This work consists of 17 articles, 1 bibliographic compilation and 2 portraits selected from that issue, which emerged with the efforts and sacrifices of Turkish and Chuvash researchers.

I would like to extend my gratitudes to all the authors who contributed to this work, to esteemed editors of *The Journal of Endangered Languages* Prof. Dr. Suer Eker and Prof. Dr. Ülkü Çelik Şavk, who supported the idea of publishing the *Chuvash File* as a book, and to Grafiker Publishing for their close attention during the printing process.

Sinan GÜZEL

SUNUŞ

Kuzey-Batı Türk dili alanının Kıpçak tipinde olmayan yegâne yazı dili Çuvaşça, üzerine yapılan çalışmalardaki ortak kabul ile İdil-Bulgar Türkçesinin bir devamı ve Ana Bulgarcanın günümüzdeki tek temsilcisi durumundadır. Türk dili araştırmalarının yanı sıra Altay dil araştırmaları için de vazgeçilmez olan Çuvaşça, önceleri Türkçe ve Moğolca arasında bir dil olarak düşünülmüş, ancak daha sonra yapılan çalışmalarla bağımsız bir Türk ve Altay dili olduğunu ortaya koyulmuştur.

Yaklaşık iki yüzyıldır Batı bilim çevrelerince dilleri, yaşadıkları coğrafya, dinî inanışları ve folklorik özellikleri araştırılan Çuvaşlar hakkında Rusça, Macarca, Almanca, Fince, Fransızca, İngilizce vb. dillerde yayımlanmış son derece zengin bir literatür bulunmaktadır. Çeşitli tasnif denemeleri ve bazı dil tarihi kitaplarında yer alan göndermeler dışarıda tutulursa Çuvaşça araştırmalarının Türkiye'de oldukça geç bir tarihte başladığı söylenebilir. Ancak Sovyetler Birliği'nin dağılmasının ardından, Türkçe değişkeleri konu edinen araştırmaların sayısı hızla artmış, müstakil olarak Çuvaşçayı odağına alan önemli çalışmalar kaleme alınmıştır. Bugün Çuvaşların dilleri ve folklorları hakkında hazırlanmış hiç de azımsanmayacak sayıda bir lisansüstü tez varlığı söz konusudur. Çuvaşlara ve Çuvaşçaya duyulan bilimsel ilgi günümüzde artarak devam etmektedir. Öyle ki, Türk ve Çuvaş araştırmacılar ortak bilimsel projelerle yoğun akademik temaslarını sürdürmektedirler. Örneğin 2014-2015 yılları arasında Prof. Dr. Emine Yılmaz'ın yürütücülüğünde, Türk ve Çuvaş bilim insanlarının katılımıyla "Çuvaş, Tatar, Başkurt ve Güney Sibirya Bölgelerinde Konuşulan Çuvaşçanın Genel Amaçlı Derlemi" başlıklı bir proje gerçekleştirilmiştir. Söz konusu bilimsel temasların belki de son ürünü ise 2020 yılında *Tehlikedeki Diller Dergisi*nin 17. Sayısı olarak tarafımızca hazırlanıp yayımlanan ve Özerk Çuvaşistan'ın 100. yıl dönümüne ithaf edilen Çuvaş Dosyası'dır. Eldeki çalışma ise Türk ve Çuvaş araştırmacıların gayret ve fedakârlıkları ile ortaya çıkan bu sayıdan seçilen 17 telif makale, 1 bibliyografik derleme ve 2 portreden oluşuyor.

Bu çalışmanın ortaya çıkmasına katkıda bulunan tüm yazarlara, *Çuvaş Dosyası*nın kitaplaştırılması düşüncesinin hayata geçirilmesinde destek olan *Tehlikedeki Diller Dergisi*nin saygıdeğer editörleri Prof. Dr. Süer

Eker ve Prof. Dr. Ülkü Çelik Şavk'a, kitabın basım sürecinde gösterdikleri yakın ilgi nedeniyle Grafiker Yayınlarına şükranlarımı sunuyorum.

Sinan GÜZEL

ПРЕЗЕНТАЦИ

Çурçĕр-хĕвеланăç тĕрĕк чĕлхисен ареалĕнче Кыпчак ушкăнĕпе çыхăнман пĕртен-пĕр çырулла чăваш чĕлхи вăл – тĕпчевсем иртттернĕ хыççăн ăсчахсем пĕр-пĕринпе килĕшсе йышăнни тăрăх –Атăлçи Пăлхар тĕрĕк чĕлхин тăсăмĕ тата прото-пăлхар чĕлхин тĕп представителĕ. Тĕрĕк чĕлхисене кăна мар, Алтай чĕлхисене тĕпчессишĕн те пысăк пĕлтерĕшлĕ чăваш чĕлхине ĕлĕкрех тĕрĕк тата монгол хушшинчи пĕр чĕлхе тесе шутланă, анчах кайранхи тĕпчевсем вăл хăйне уйрăм Тĕрĕк-Алтай чĕлхи пулнине кăтартса панă.

Чăваш чĕлхи, çĕрĕ-шывĕ, ĕненĕвĕ тата фольклор уйрăмлăхĕсем çинчен хĕвеланăçри наука ушкăнĕсем икĕ ĕмĕре яхăн тĕпчесе вырăсла, венгрла, нимĕçле, финла, французла тата акăлчанла çырса кăларнă питĕ пуян литература пур. Тĕрĕк чĕлхисине классификацилес тĕллевпе пурнăçланă ĕçсенче тата чĕлхе историне халалланă хăш-пĕр кĕнекесенче тĕл пулакан асăнусене шута илмесен, чăваш чĕлхипе культурине тĕпчесси Туцире чылай кая юлнă теме пулать. Совет союзĕ арканнă хыççăн анчах тĕрĕк чĕлхисене халалланă тĕпчевсен шучĕ хăвăрт ӳснипе пĕрле чăваш чĕлхине ятарласа халалланă пĕлтерĕшлĕ ĕçсем çыраннă. Хальхи вăхăтра чăваш чĕлхипе фольклорĕ çинчен хатĕрленĕ диссертацисем нумайланчĕç. Ăсчахсен чăвашсем тата чĕлхине пĕлес интересĕ ӳссех пырать. Туркка тата чăваш тĕпчевçисем пĕрлехи ăслăлăх проекчĕсем пурнăçласа тачă çыхăнура тăраççĕ. Сăмахран, 2014-2015 çулсенче Эмине Йылмаз профессор пуçарнă, Туркка тата Чăваш ученăйĕсем хутшăннă Çuvaş, Tatar, Başkurt ve Güney Sibirya Bölgelerinde Konuşulan Çuvaşçanın Genel Amaçlı Derlemi [Чăваш Енре, Тутарстанра, Пушкăртстанра тата Кăнтăр Çĕпĕрте калаçакан Чăваш чĕлхин пĕтĕмĕшле пуххи] ятпа проект пурнăçланнă. Тен, ку академи контакчĕсен юлашки продукчĕ, «Çухалас хăрушлăхри чĕлхесем» альманахăн 17-мĕш кăларăмĕ пулса, пирĕн хатĕрлесе пичетлесе кăларнă тата Чăваш автономийĕн 100 çул тултарнине халалланнă Чăваш файлĕ пулат. Чăн-чăн ĕç Туркка тата Чăваш тĕпчевçисем чунтан парăнса вăй хунипе пичетленсе çак кăларăмран суйланса илнĕ 17 статья, 1 библиографи тата 2 портретран тăрать.

Çак кĕнекене кăларасшăн хăйсен вăйне хунă авторсене, Чăваш файлне кĕнеке туса хурас шухăша ырлакан «Çухалас хăрушлăхри чĕлхесем» альманахăн хисеплĕ редакторĕсем Сюер Экер профессора тата Улькю Челик Шавк профессора, кĕнеке пичечĕ çине тимлĕн пăхнăшăн Графикер издательствăна тав тăватăп.

Синан ГЮЗЕЛЬ

СИНОПСИС КОНЦЕПТУАЛЬНОЙ ПАРАДИГМЫ ИСТОРИИ ПРОТОТЮРКСКОЙ ЭТНОЛИНГВОКУЛЬТУРНОЙ ОБЩНОСТИ (I ТЫСЯЧЕЛЕТИЕ ДО Н.Э.)

N. İ. Yegorov / Çuvaş Cumhuriyeti Eğitim Enstitüsü

emigulay@mail.ru

Язык значит намного больше, чем просто средство общения.
Язык знает о жизни все. В этом «все» – знание быта,
духа, прошлого, настоящего и прогноз будущего…
Изучение языка приоткрывает тайны,
уже недоступные историкам и археологам,
обнажает корни духовности народа.
Кеннет Хейл

Введение

Переход языкознания в последние десятилетия XX столетия на антропологическую, или антропоцентрическую, как ее часто называют, парадигму стимулировал быстрое развитие

индоиранских (*жуны* китайских источников) племен сложилась огурская этнолингвокультурная общность (*ху* китайских династийных хроник).

Согласно сложившейся в Китае традиции, все археологические культуры «северного края» обычно аффилируются с тем или иным классификационным «этнонимическим» термином, зафиксированным в письменных источниках. В настоящее время многие китайские и отечественные исследователи аффилируют археологическую культуру «верхнего слоя Сяцзядянь» с племенами группы *дунху*, располагающуюся к западу от нее культуру ордосских бронз – с сюнну (Dashibalov 2009: 265–268), а находившуюся между ними культуру *юйхуанмяо* обычно связывают с *шаньжунами* – «горными воинами».

Накладывая сведения китайских письменных источников на археологическую карту Внутренней Азии, логично заключить, что носителями культуры плиточных могил были прототюркские племена *ди*, а памятники ордосской культурно-исторической общности были оставлены *жунди, позднее получившие от китайских хронистов название ху (*дунху, линху и проч.).

Территория формирования прототюркской этнолингвокультурной общности скотоводческих популяций явно выраженного монголоидного антропологического облика континентального типа в I тысячелетии до н.э. охватывал весь Циркумгобийский регион, включая северную и южную провинции Внутренней Азии. Именно эта обширная область, помеченная сетью памятников культуры плиточных могил, и является наиболее вероятной исходной прародиной тюркских народов.

ЛИТЕРАТУРА

Дробышев, Ю.И. (2014). *Человек и природа в кочевых обществах Центральной Азии* (III в. до н.э. – XVI в. н.э.) М.: ИВ РАН.

Егоров, Н.И. (2017). *Избранные труды по этнолингвогенезу и этнической истории чувашского народа*. Чебоксары: Новое время, 2017. Кн. 1. 428 с.; Кн. 2. 440 с.

Кляшторный, С.Г.; Савинов Д.Г. (2005) *Степные империи древней Евразии*. СПб.: Филол. ф-т СПбГУ, 346 с.

Миняев, С.С. (2007). *Дырестуйский могильник*. СПб.: Филол. ф-т СПбГУ, 233 с.

Миняев, С.С. (1991). "Зона скифского мира на северо-востоке КНР: находки и проблемы". *Общество и государство в Китае*. М., Вып. XXII. С. 171-175.

Миняев, С.С. (1985). "К проблеме происхождения сюнну". *Информационный бюллетень международной ассоциации по изучению культуры Центральной Азии*. М.,. Вып. 9. С. 70-78.

Миняев, С.С. (1991). "О дате появления сюнну в Ордосе". *Проблемы хронологии и истории. Барнаул*, С. 108-120.

Миняев, С.С. (1991). "Раскопки Дырестуйского могильника и основные проблемы археологии сюнну". *Древние культуры и археологические изыскания*. СПб.: ИИМК АН СССР, С. 72–75.

Санпин, Чен. (2004). "Някои бележки за китайските българи". *Авитохол*. – София, Бр. 26. С. 43–47.

Тенишев, Э.Р. (2006). "Введение". *Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков: Пратюркский язык. Картина мира тюркского этноса по данным языка*. М.: Наука, С. 5–9.

Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков: Фонетика. М.: Наука, 1984. 484 с.

Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков: Морфология. М.: Наука, 1988. 560 с.

Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков: Синтаксис / Н.З. Гаджиева, Б.А. Серебренников. М.: Наука, 1986. 284 с.

Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков: Лексика. М.: Наука, 1997. 800 с.

Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков: Лексика. М.: Наука, 2001. 822 с.

Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков: Региональные реконструкции. М.: Наука, 2002. 767 с.

Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков: Пратюркский язык-основа. Картина мира пратюркского этноса по данным языка. М.: Наука, 2006. 908 с.

Цыбиктаров, А.Д. (1998). *Культура плиточных могил Монголии и Забайкалья*. Улан-Удэ: Изд-во Бурят. гос. ун-та, 289 с.

Шульга, П.И. (2015). *Могильник Юйхуанмяо в Северном Китае (VII–VI вв. до н.э.).* Новосибирск: Изд-во ИАЭТ СО РАН, 304 с.

Boodberd P.A. (1936). “The Language of the T’o-Pa Wei”. *Harvard Journal of Asiatic Studies. Cambridge (Mass.), Vol. 1. № 2*. P. 167–185.

Chen, S. (1998). “Some remarks on the Chinese «Bulgar»”. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae.* – Budapest, Vol. 51. № 1–2. – P. 69–83.

Chen, S. (2012). *Multicultural China in the Early Middle Ages. Phila*delphia: University of Pennsylvania Press, 2012. – 292 p.

Clauson, G. (1960). “Turk, Mongol, Tungus”. *Asia Major*. N.S. London, Vol. VIII. Part 1. P. 105–123.

Dashibabov B.B. (2009). “The Hiongnu archaeology: questioning, the connections between, the traditions of the early Mongols and ancient Koreans”. T*he VI Conference on Korean Studies Association of Australasia.* Sidney. P. 265–268.

Eberhard, W. (1942). “Çin Kaynaklarına Göre Orta ve Garbi Asya Halklarının Medeniyeti (Çeviren M. Mansuroğlu)”. *Türkiyat Mecmuası*. Ankara: C. VII–VIII, sayı: 1: 125–191 s.

Pritsak, O. (1976). “From the Säbirs to the Hungarians”. *Hungaro-Turcica: Studies in honor of Julius Németh*. Budapest: Joránd Eötvös University. P. 17–30.

Pulleyblank, E.G. (1991). *Lexicon of Reconstructed Pronuncation: In Early Middle Chinese, Late Middle Chinese, and Early Mandarin*. Vancouver: UBS Press. 497 p.

Pulleyblank, E.G. (2000). “Tribal confederations of uncertain identity: The Hsileng-nu”. *Philologiae et Historiae Turcicae Fundamenta*. Berlin Vol. 3. P. 62–65.

Yegorov, N.İ. (2014). “Orta-Asya Tarihinde Ogur «Protobulgar»ın Dil Kültürü ve Devamlılığı”. *Dünya Uygarlığı İçinde Türk Uygarlığı: Tarih ve Dil Meseleleri Kurultayı: 26–29 Haziran, 2014*, *Eskişehir, 2014, II cilt: Dil / Edebiyat Meseleleri Tebliğleri*. S. 124–171.

ЧĂВАШ ГИДРОНИМĔСЕН ПĔЛТЕРĔШ УШКĂНĔСЕМ

Yegorova Anna Semenova / Çuvaş Cumhuriyeti eğitim Enstitüsü

annaerenar@mail.ru

Шыв-шур ячĕсем – сĕм авалхи сăмахсем, чылай чухне вĕсем çав ятлă хуласемпе ялсен ячĕсенчен те аслăрах. Тĕрлĕ вăхăтра тата тĕрлĕ чĕлхе материалĕсенчен йĕркеленнĕ пирки гидронимсен пĕлтерĕшне уçса парас тесен чĕлхе тата халăх историне аван пĕлмелле, вырăнти географи уйрăмлăхĕсене шута илмелле.

Хамăр ĕçре эпир чăваш чĕлхинче шыв-шура ят панин уйрăмлăхĕсене тĕпчес, гидронимсен пĕлтерĕш ушкăнĕсене тупса палăртас тĕллев лартрăмăр. Тĕллеве пурнăçлас тесе хамăр картотекăри 4 пине яхăн гидронима тишкертĕмĕр, çапах та ушкăнсене пайланă чух пĕлтерĕшĕ уçăмлă, хальхи чĕлхе материалĕпе тӳрех ăнлантарма пулакан ятсене çеç илтĕмĕр.

Шыв-шур ячĕсем ăнсăртран çуралман. Шыв-шура ят паракан çынсем чи малтанах географи объекчĕсен тӳрех курăнакан паллăрах енĕсене шута илнĕ. Гидронимсенче шыв тĕсĕ, температури, тути, çĕр пичĕн

Микулай çăлĕ, Макçăм пĕви), хушаматсенчен (*Леонтьев пĕви, Петрухинсен çăлĕ, Орлов пĕви*), хушма ятсенчен (*Сталин пĕви, Кăчăрма кӳлли, Ляпак* кӳлли), ятпа ашшĕ ячĕн пĕрлешĕвĕнчен (*Петĕр Васильч çалĕ, Валерий Палч кăлати*) йĕркеленнĕ (Егорова 2014: 81-85). Антропонимсен хăш тĕсĕнчен пулнине кура гидронимсем хăш вăхăтра пулса кайнине те пĕлме пулать. Сăмахран, ятпа ашшĕ ячĕн пĕрлешĕвĕнчен пулнисем иртнĕ ĕмĕрте сарăла пуçланă.

Чылай чухне гидронимсем чăваш халăхĕпе çыхăнура пулнă халăхсемпе ăрусен ячĕсемпе çыхăнаççĕ (*Мишер кӳлли, Пăртас Çавалĕ, Çармăс кӳлли*). Хушăран шыв-шур ячĕсенче çыхăнура пулман халăх ячĕсем те тĕл пулма пултараççĕ. Кун йышши гидронимсем чылай чухне хушма ятсенчен пулса кайма пултарнă. Сăмахран, *Француз çăлĕ* ятра этноним хушма ят урлă гидронима куçнă.

Çапла вара, шыв-шур ячĕсене пĕлтерĕш енчен тишкернĕ хыççăн çакăн пек пĕтĕмлетӳсем тума пулать:

1) шыв-шура ытларах çут çанталăк географи уйрăмлăхĕсене, вăл этем пурнăçĕнче мĕнле вырăн йышăннине кура ят панă;

2) гидронимсене тĕпчени халăх историне, йăли-йĕркине пĕлме пулăшать;

3) шыв-шур ячĕпе унăн пĕлтерĕшĕ чылай чухне тӳр килеççĕ, анчах та гидронимăн чăн-чăн пĕлтерĕшĕ яланах çиелте выртман пирки кашни ята уйрăм тишкерме тивет.

УСĂ КУРНĂ ЛИТЕРАТУРА

Егорова, А.С. (2010). *Чувашская гидронимия*, Чебоксары: Изд-во Чуваш. ун-та, 198 с.

Егорова, А.С. (2014). “Личные имена в чувашских гидронимах”. *Ашмаринские чтения: сб. материалов IX Междунар*. науч.*-практ. конф.* / сост. и отв. ред. А.М. Иванова. Чебоксары: Изд-во Чуваш. ун-та, С. 81-85.

Егорова, А.С. (2018). “Лексико-семантический анализ чувашских гидронимов”. *Национальные языки и литературы в поликультурных условиях: сб. науч. статей. Вып. IV* / отв. ред. А.Д. Ахвандерова. Чебоксары: Чуваш. гос.пед.ун-т, С. 184-187.

Никифоров, А. (1993). “Тайна тюркских топонимов”. *Вучах*. 1 №.

ТĂРМĂШ ТАВРАШĔНЧИ МИКРОТОПОНИМСЕМ: ЙЫШĔ, ПĔЛТЕРĔШĔ, УÇĂМЛАТМАН ЫЙТУСЕМ

ALEKSANDR VALER'YANOVİÇ KUZNETSOV / ÇUVAŞ DEVLET İNSANİ BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

timer1975@mail.ru

NADEJDA MİHAYLOVNA KUZNETSOVA / ÇUVAŞ DİLİ VE EDEBİYATI ÖĞRETMENİ

kunadina@mail.ru

Тăвай районĕнчи Тăрмăш ялĕ икĕ район центрĕ - Канаш хулипе Тăвай ялĕ - хушшинче вырнаçнă. Тăвай районĕ çурçĕр енчен Вăрмар районĕпе, хĕвеланăç енчен Канаш районĕпе, кăнтăрпа хĕвелтухăç енчен Тутарстанпа чикĕленет. Тăрмăш ялĕ Чăваш Республикин Тăвай районĕнчи Тăрмăш ял тăрăхне кĕрет. Тăрмăш ял администрацийĕнче икĕ ял: Тăрмăш тата Лачкасси. XVI ĕмĕр варринче никĕсленнĕ текен халап-хăнар çӳрет. Хусана илнĕ хыççăн çак тăрăха Логов (Ольгов) хушаматлă улпутсем килсе вырнаçнă теççĕ. Вĕсем чăвашсене унтан хĕссе кăларса янă, кăсем *Хыркут* текен вырăна куçса ларнă. Вăхăт

Псенарь. Тăрмăш ялĕ варринчи юхан шыв. Халĕ çак ята маннă, картăсенчи *Тăрмăш шывĕ* ята та сахал çын пĕлет, пурте *Плотина* теççĕ. Псенарь ят пĕлтерĕшĕ паллă мар. Элĕк районĕнче ăна çывăх ял тата юхан шыв ячĕсем пур: *Пиçенер* — Чăваш Енĕн Элĕк районĕн ялĕ. Вăл Юнтапа ял тăрăхĕ шутне кĕрет. "Пиçенер" гироним — мари чĕлхинчен кĕнĕ теме пулать. Çавăн ятлă юханшыв та пур район çĕрĕнче. *Пиçенер* сăмаха чăвашла куçарсан (*пиçе* 'хăвăрт' Ă *энгер* 'шыв') 'хăвăрт юхакан шыв' тенине пĕлтерет (https://www.wikiwand.com/cv/Пиçенер).

Пиçенер ялĕ пирки Чăваш энциклопедийĕнче кĕскен çырсак кăтарнă: Пизенеры (http://enc.cap.ru/?tăworld&lnkă1570).

Инсер (Ушаков, 2008: 17). Пĕлтерĕшĕ уçăмлă мар. Хальхи *Тăрмăш* шывĕн пĕр ячĕ.

Пшенер (Ушаков, 2008: 17). Пĕлтерĕшĕ уçăмлă мар. Хальхи *Тăрмăш* шывĕн пĕр ячĕ.

Печер (Ушаков, 2008: 17). Пĕлтерĕшĕ уçăмлă мар. Хальхи *Тăрмăш* шывĕн пĕр ячĕ.

Тăрмăш таврашĕнчи хăш-пĕр микротопонимсене анчах тишкерсе тухма пуçларăмăр. Апла пулин те, кунта халиччен çырăнса юлман, пĕлтерĕшне уçăмлатман ятсем сахал мар пулни курăнать. Вĕсемсĕр пуçне пĕчĕкрех çырма-çатра, тĕрлĕ çыран. хăртни ячĕсем йышлă. Вĕсем мĕнле вăрттăнлăх упранине тĕпчеме пуçланă кăна-ха.

ЛИТЕРАТУРА

Батченко, Е.И. (2002). *Чувашское языкознание (1730-2002): Библиографический указатель* в 2-х ч. Ч. 1. Чебоксары: ЧГИГН. 192 с.

Газизов, Р.С., Гимадиев, М.Г. (1955). *Русско-татарский словарь (для начальной и семилетней школы).* Допол., испр. 3-е изд. Казань: Таткнигоиздат. 300 с.

Исаев Ю.Н. (2015). "О происхождении названий некоторых мест юга Чувашии (на примере фольклорных и литературных источников)".

Актуальные проблемы диалектологии языков народов России: Материалы XV Всероссийской научной конференции, Уфа. С. 106-110.

Каксин, А.Д. (2012). “О четырех типах топонимов на территории современной Хакасии (в аспекте «русского влияния»)”. *Этнолингвистика. Ономастика. Этимология: материалы II Междунар. науч. конф.*, Екатеринбург, 8–10 сентября 2012 г.: 2 ч. Ч. 1. Екатеринбург, Изд-во Урал. ун-та. С. 107-108.

Каримова, Г. Р. (1954). *Русско-башкирский словарь: Около 14000 слов* / под ред. чл.-кор. АН СССР, действ. чл. Акад. пед. наук РСФСР проф. Н.К. Дмитриева. Москва: Гис. 600 с.

Кузнецов, А. (2000-2020). *Кузнецов А.В. Чăваш Республикин Тăвай районĕнчи Тăрмăш ялĕнче 2000-2020 çулсенче пухнă материал*.

Магницкий, В.К. (1905). *Чувашскія языческія имена*. Казань: Типографія Императорскаго Университета. 104 с.

Махмудов, Х., Мусабаев, Г. (1954). *Казахско-русский словарь* / под ред. Г. Мусабаева. Алма-Ата: Издательство Академии наук Казахской ССР. 574 с.

Мустафаев, Э. М.-Э., Щербинин, В.Г. (1972). *Русско-турецкий словарь. 47700 слов*. Москва: Советская энциклопедия. 1028 с.

Ушаков, Э. (2008). *Турмыши: из истории села*. Чебоксары: Новое время. 592 с.

Ушаков, Э.С. (2013). *Турмыши. Из истории села* / предисл. В.П. Станьяла; худож. В.И. Разин. 2-е доп. изд. Чебоксары, [б.и.] (Типография № 7). 445 с.

Федотов, М.Р. (1998). *Словарь чувашских нехристианских личных имен.* Чебоксары: Чувашский государственный институт гуманитарных наук. 148 с.

Юдахин, К.К. (2000). *Русско-кыргызский словарь: 51000 слов* / под ред. К.К. Юдахина. Бишкек: Шам. 992 с.

http://enc.cap.ru/?tăworld&lnkă1570

https://www.wikiwand.com/cv/Пиçенер

ÇUVAŞ DİL DERLEMELERİNİN KURUCUSU S. M. MİHAYLOV VE ÇUVAŞÇANIN İLK ATASÖZÜ DERLEMESİ

OĞUZHAN DURMUŞ / ANKARA SOSYAL BİLİMLER ÜNİVERSİTESİ

oguzdur@gmail.com

0. Giriş

Tarihsel Çuvaşça alanının modern biçimine ait verilerinin ortaya çıkması her ne kadar 18. yüzyılın ilk yarısına kadar gitse de bunların i) sözcük listeleri, ii) övgü sözleri ve çeviri metinler, iii) dinî metinler ve çeviriler, iv) gramer türlerinde olmaları genelde Çuvaş halk edebiyatı, özelde ise Çuvaş atasözü yazıcılığı açısından herhangi bir katkı sağlamamaktadırlar. Çuvaş Türkçesine ait atasözlerinin ilk örneklerini görebilmek için sonraki yüzyılın ortalarını beklemek gerekecekti. Türkoloji ve genel atasözü bilimi açısından tarihsel bakıldığında oldukça iyi bir şekilde araştırıldığını söyleyebileceğimiz Çuvaş atasözlerinin ilk kayıtlarını 1853'te buluyoruz. Ancak bundan evvel belirtilmesi gereken husus, Çuvaşların içinden Çuvaş folkloru etnografyası, tarihi ve halk edebiyatı alanlarında ilk yazıları kaleme alan kişi ile ilgilidir. Spiridon Mihayloviç Mihaylov, kendisinin de ifadesiyle "Çuvaşlar arasından çıkmış olan ilk yazar"dır. Bilimsel anlamda

EDİL.: Edilgenlik Eki

EM.: Emir Kipi

ENK.: Enklitik

GGZ: Görülen Geçmiş Zaman

GZ: Gelecek Zaman

HİK: Hikaye Birleşik Zaman

İDE: İlgi Durumu Eki

İST.: İstek Kipi

sy: Sıra Yeri

Soru: Soru Enklitiği

ŞZ: Şimdiki Zaman

T2K: Teklik 2. Kişi

T3K: Teklik 3. Kişi

YDE: Yön Durumu Eki

YET.: Yeterlilik

ZF: Zarf-Fiil

KAYNAKÇA

Aşmarin, N. İ. (1930). *Çĭvaş Sĭmahĭsen Kĭneki = Slovar' Çuvaşskogo Yazıka—Vıpusk V: Y-V* (C. 1-17, C. 5). Çeboksarı: Tipografiya "Çuvaşskaya Kniga".

Aşmarin, N. İ. (1937). *Çĭvaş Sĭmahĭsen Kĭneki = Slovar' Çuvaşskogo Yazıka—Vıpusk XIII: ş̭ (ş̭ĭvarlĭh-ş̭hon) -T (t-tır)* (C. 1-17, C. 13). Çeboksarı: Çuvaşskoe Gosudarstvennoe İzdatel'stvo.

Aşmarin, N. İ. (1941). *Çĭvaş Sĭmahĭsen Kĭneki = Slovar' Çuvaşskogo Yazıka—Vıpusk XV: T, T', Ç, F* (C. 1-17, C. 15). Çeboksarı: Çuvaşskoe Gosudarstvennoe İzdatel'stvo.

Aşmarin, N. İ. (1925). *Vattisem Kalană Sămahsem—Sbornik Çuvaşskih Poslovits.* Şupaşkar: Çuvaşizdat.

Benzing, J. (1964). Die tschuwaschische Literatur. L. Bazin, A. Bombaci, J. Deny, T. Gökbilgin, F. İz ve H. Scheel (Ed.), *Philologiae Turcicae Fundamenta* içinde (ss. 841-861). Wiesbaden: Franz Steiner.

Ceylan, E. (1996). *Çuvaş Atasözleri ve Deyimleri*. Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi 10. Ankara : Simurg.

Dmitriyev, V. D. (2004). *Spiridon Mihaylov, Sobranie Soçineniy*. Çeboksarı: Çuvaşskoe Knijnoe İzdatel'stvo.

Egorov, D. E. (1998). *S. M. Mihaylov, Prosvetitel' i İssledovatel' Çuvaşskoy Narodnoy Pedagogiki*. Çeboksarı: Çuvaşskiy Gosudarstvennıy Pedagogiçeskiy İnstitut im. İ. Y. Yakovleva.

Fedotova, E. V. (2009). *Çĭvaş Halĭh Pultarulĭhĕ: Sĭnavsempe Ĭnenüsem. Tĭlĭksem*. Çĭvaş Halĭh Pultarulĭhĕ. Şupaşkar: Çĭvaş Kĕneke İzdatel'stvi.

Lebedev, V. İ. (1852). O Çuvaşskom Yazıke. *Jurnal Ministerstvo Vnutrennıh Del'*, (40), 79-117.

Magnitskiy, S. (1901). Çuvaşin-Etnograf Spiridon Mihayloviç Mihaylov (K İstorii Mestnoy Etnografii). *İzvestiya Obşçestva Arheologii, İstorii i Etnografii Pri İmperatorskom Kazanskom Universitete*, *XVII*(1), 75-78.

Mihaylov, A. (2006). *Vattisen Sĭmahĕsempe Kalarĭşsen Tata Şunatlĭ Puplevsen Çĭvaşla-Vırĭsla Puhhi*. Çeboksarı: Novoe Vremya.

Mihaylov, S. (1853). *Çuvaşskie Razgovorı i Skazki*. Kazan: v Universitetskoy Tipografii.

Romanov, N. R. (2012). *Vattisen Sĭmahĕsem, Kalarĭşsem, Sutmalli Yumahsem* (3.). Şupaşkar: Çĭvaş Kĕneke İzdatel'stvi.

Sidorova, E. S. (1984). *Çĭvaş Halĭh Sĭmahlĭhĕ: Vak Janrsem* (C. 1-6, C. 5). Şupaşkar: Çĭvaş Kĕneke İzdatel'stvi.

Skvortsov, M. İ. (Ed.). (1985). *Çuvaşsko-Russkiy Slovar'*. Moskva: İzdatel'stvo "Russkiy Yazık".

Terent'eva, O. N. (2007). *Çĭvaş Halĭh Pultarulĭhĕ: Vattisen Sĭmahĕsem*. Çĭvaş Halĭh Pultarulĭhĕ. Şupaşkar: Çĭvaş Kĕneke İzdatel'stvi.

Zolotnitskiy, N. İ. (1867). *Çuvaş Knege*. Kazan: v Universitetskoy Tipografii.

Zolotnitskiy, N. İ. (1870). *Çuvaş Knege*. Kazan: v Universitetskoy Tipografii.

Zolotnitskiy, N. İ. (1875). *Kornevoy Çuvaşsko-Russkiy Slovar, Sravnennıy s Yazıkami, Nareçiyami Raznıh Narodov Tyurksogo, Finskago i Drugih Plemen.* Kazan: Tipografiya İmperatorkago Universiteta.

ÇUVAŞÇA *KAY-* "GİTMEK" FİİLİNİN DİLBİLGİSEL VE SÖZLÜKSEL KULLANIMLARI ÜZERİNE

SİNAN GÜZEL / İZMİR KÂTİP ÇELEBİ ÜNİVERSİTESİ

sinanserdarguzel@gmail.com

1. Giriş

Türkçede fiiller; bağlam içinde biçimlenen çeşitli anlamlarıyla, verici (gönderen) ve alıcı (dinleyici) arasındaki bilgi alış-verişini gerçekleştirebilmekte, kimi zaman da anlamsızlaşarak söz konusu bilgi aktarımı içinde bir başka eylemin gerçekleşme biçimini tanımlayabilmektedirler. Fiillerin anlamlarından çok işlevlerine atıfta bulunan bu son özellikleri ise kök anlamını yitirerek dilbilgiselleşmiş az sayıdaki fiilde tanıklanmaktadır. Bu yazıya konu olan Çuvaşça *kay*- "gitmek" fiili de mevcut sözlük anlamları dışında Çuvaşçanın sözvarlığına katkılar sunan, çeşitli dilbilgisel işlevleri işaretleyen bir biçim olarak dikkat çekmektedir.

kay- sözünün kökeni ve tarihlendirilmesine ilişkin konuların da kısaca değerlendirileceği bu çalışmada, temel olarak fiilin sözü edilen dilbilgisel kullanımları ile Çuvaşçanın söz varlığına ilişkin katkılarının belirlenmesi amaçlanmaktadır.

EOÇ	Emir Çekiminin Olumsuzu
GÇZ-SFE	Geçmiş Zaman Sıfat-Fiil Eki
GGZ	Görülen Geçmiş Zaman Eki
GZ-SFE	Gelecek Zaman Sıfat-Fiil Eki
İLDE	İlgi Durum Eki
İST	İstek Çekimi
KVE	Kuvvetlendirme Eki
MSD	Mastar Eki
OE	Olumsuzluk Eki
ÖGZ	Öğrenilen Geçmiş Zaman Eki
SAE	Sıfatları Adlaştırma Eki
SDE	Sebep Durum Eki
ŞGZ	Şimdiki-Geniş Zaman Eki
ŞGZH	Şimdiki-Geniş Zamanın Hikâyesi
ŞGZO	Şimdiki-Geniş Zamanın Olumsuzu
T1K	Teklik 1. Kişi [Eki]
T2K	Teklik 2. Kişi [Eki]
T3K	Teklik 3. Kişi [Eki]
T3K-İYE	Teklik 3. Kişi İyelik Eki
VDE	Vasıta Durum Eki
YET	Yeterlilik Eki
YÖN	Yön Durum Eki
ZFE	Zarf-Fiil Eki
ZN	Zamir n'si

KAYNAKLAR

Agakov, L. (1993). *Yumanlĭhra Śapla Pulnĭ.* Şupaşkar: ÇKİ. (=YŞP)

Ağcagül, S. (2009). *Aktionale Operatoren im Türkischen mit besonderer Berücksichtigung des Türkei - und Irantürkischen. Inauguraldissertation.* Mainz**.**

Arat, R. R. [Rachmatullin, Gabdul-Rashid] (1928). *Die Hilfsverben und Verbal-adverbien im Altaischen*, Inaugural-Dissertation zur Erlangung der Doktorwürde [genehmight von der Phlosophischen Fakultät der Friedrich-Wilhelms - Universität zu Berlin] Weimar.

Arıkan İ. (2011). "Çuvaş Türkçesinde Dilbilgiselleşen Bir Fiil: tăr-". *MTAD*, 8(2): 36-62.

Aslan Demir, S. (2013). "Türkmencede Kılınış İşlemcisi Olarak Art-Fiiller". *Türkbilig*, 2013/26: 67-90.

Aşmarin, N. İ. (1994-2000). *Slovar Çuvaşskogo Yazıka – Çĭvaş Sĭmahĭsen Kĭneki*. 17 Cilt, Çeboksarı Russika. (=ÇSK).

Aşmarin, N. İ. (1898). *Materialı dlya İssledovaniya Çuvaşskago Yazıka*. Kazan: Tipo-litografiya İmperatorskago Universiteta.

Aşmarin, N. İ. (1923). *Opıt İssledovaniya Çuvaşskogo Sintaksisa II*. Simbirsk.

Aydemir, A. (2010). *Türkçede Zaman ve Görünüş Sistemi*. Ankara: Grafiker.

Bacanlı, E. (2014). *Kılınış Kategorisi ve Altaycada Kılınış Belirleyicisi Olarak Art Fiiller*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Bayram, B. (2010). *Çuvaş Türklerinin Kahramanlık Anlatmaları (Alplar)*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.

Brinton, L.J.; Closs Traugott E. (2005). *Lexicalization an Language Change*. Cambridge: Cambridge University Press.

Crystal, D. (2008). *A Dictionary of Linguistics and Phonetics 6th Edition*. Blackwell Publishing.

Çernov, M. F. (1980). "Glagol'no-substantivnıe frazeologiçeskie soçetaniya v sovremennom çuvaskom yazıke". *İssledovaniya po Etimologii i frazeologii Çuvaşskogo Yazıka*. Trudı, Vıp. 98. Çeboksarı: Nauçno-İssledovatel'skiy İnstitut Yazıka, Literaturı, Istorii i Ekonomiki Pri Sovete Ministrov Çuvaşskoy ASSR. s. 49-79.

Çernov, M. F. (1982). *Çĭvaşla-Vırĭsla Frazeologi Slovari Glagolla Yat Sĭmah Frazeologizmisem/ Çuvaşko-Russkiy Fraozologiçeskiy Slovar' Glagolno-imennıe Frazeologizmı*. Şupaşkar: ÇKİİ. (=ÇRFS)

Demir, N. (1993). *Postverbien im Türkeitürkischen. Unter besonderer Berücksichtigung eines südanatolischen Dorfdialekts*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.

Demir, N. (2013). "Kip Ekleriyle Kurulan Birleşik Fiiller". *Prof. Dr. Leylâ Karahan Armağanı*. Ankara: Akçağ Yayınları. s. 389-398.

Dmitriyev, V. D. (1960). "Dva opisaniya çuvaşey i çuvaşskie slovari vtoroy çetvertı XVIII veka". *Uçenıe Zapiski*. XIX, 270-302.

Durmuş, O. (2014). *18. Yüzyıl Çuvaşçasının Söz Varlığı*. Edirne: Paradigma Akademi.

Ergönenç-Akbaba, D. (2011). *Kazak ve Nogay Türkçesi Yazı Dillerinde Tasvir Fiilleri*. Ankara: Grafiker.

Ersoy, F. (2017). *Çuvaş Türkçesi Grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Fedotov, M. R. (1996a). *Etimologiçeskiy Slovar' Çuvaşskogo Yazıka* C. I-II. Çeboksarı: ÇGİGN.

Fedotov, M. R. (1996b). *Çuvaşskiy Yazık. İstoki Otnoşeniye k Altayskim i Finno-Ugorskim Yazıkam, İstoriçeskaya Grammatika*. Çeboksarı: İÇU.

Gabain, A. von (1953). "Türkçede Fiil Birleşmeleri". *TDAY Belleten* 1953. s. 16-28.

Gorskiy, S. P. (1959). *Oçerki Po İstorii Çuvaşskogo Literaturnogo Yazıka.* Çeboksarı: ÇGİ.

Gökçe, F. (2013). *Gramerleşme Teorisi ve Türkçe Fiil Birleşmeleri.* Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.

Grigoroviç, V. P. (1769). *Soçineniya prinadlejaşçiye k grammatike Çuvaşskogo yazıka.* Moskova (=Soçineniya).

Heine, B.-Kuteva T. (2004). *World Lexicon of Grammaticalization*. New York: Cambridge.

Hopper, P. J.; Closs Traugott, E. (2003). *Grammaticalization*. Cambridge: Cambridge University Press.

Ilgın, A. (2015). *Tarihî Karşılaştırmalı Tofa (Karagas) Türkçesi -Biçim Bilgisi-*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Johanson, L. (1995). "On Turkic converb clauses". Haspelmath, Martin & König, Ekkehard (Haz.) *Converbs in cross-linguistic perspective. Structure and meaning of adverbial verb forms – adverbial participles, gerunds. Empirical approaches to language typology 13*. Berlin & New York: Mouton de Gruyter: 313-347.

Johanson, L. (2016). *Türkçede Görünüş* (Çeviri: Nurettin Demir). Ankara: Grafiker Yayınları.

Karaağaç, G. (2013). *Anlam (Anlam Bilimi ve İletişim).* İstanbul: Kesit.

Korkmaz, Z. (2009). *Türkiye Türkçesi Grameri* (Şekil Bilgisi). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Lebedev, E. (2016). *Aktsionsartovıe znaçeniya slojnoverbalnıh analitiçeskih form v çuvaşskom yazıke.* Çeboksarı: ÇGİGN.

Marvhi, T. (2003). *Aça Çuhnehi*. Şupaşkar: ÇKİ. (=AÇ)

Menges, K. H. (1968). *The Turkic Languages and Peoples - An Introduction to Turkic Studies.* Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.

Mikulayi, İ. (1953). *Tĭvatĭ Kun*. Çeboksarı: Ministerstva Kul'turı Çuvaşskoy ASSR. (=TK)

Nadelyayev, V. M.; Nasilov, D. M.; Tenişev, E. R.; Şçerbak, A. M. (1969). *Drevnetyurkskiy slovar'.* Leningrad: İzdatel´stvo Nauka Leningradskoe Otdelenie (=DTS).

Nasilov, D. M. (1975). "Zur Interpretation der Hilfsverben in den türkischen Sprachen". *Bilimsel Bildiriler 1972*. s. 505-511.

Orlov, G. (2004). *İrhi Yĭrsem*. Şupaşlar: ÇKİ (=İY)

Pavlov, İ. P. (1965). *Hal'hi Çĭvaş Literaturĭ Çĭlhi – Morfologi*. Şupaşkar: ÇAKİ.

Räsänen, M. (1969). *Versuch Eines Etymologischen Wörterbuchs der Türksprachen*. Helsinki: Lexica Societatis Fenno-Ugricae XVII.

Schönig, C. (1984). *Hilfsverben im Tatarischen: Untersuchungen zur Funktionsweise einiger Hilfsverbverbindungen*. Akademie der Wissenschaften und der Literatur Mainz, Veröffentlichungen der Orientalischen Kommission 35. Wiesbaden: Franz Steiner.

Sergeyev, L. P. (1970). "O Pamyatnikah Çuvaşskoy Pis'mennosti XVIII v.". *Uçenie Zapiski* Vıpusk *46,* 228-263.

Skvortsov, M. İ. (1985). *Çıvaşla-Vırĭsla Slovar'/Çuvaşsko-Russkiy Slovar'*. Moskva: Russkiy Yazık. (=ÇRS)

Tan, A. (2010). *Kırgız Türkçesinde Tasvir Fiilleri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Uyar, H. (2007). *Ĭşta Es, Tinĭs*. Şupaşkar: ÇKİ. (=IET)

Yegorov, V. G. (1964). *Etimologiçeskiy Slovar' Çuvaşskogo Yazıka*. Çeboksarı: ÇKİ.

Yuldaşev, A. A. (1965). *Analitiçeskiye formı glagola v tyurskih yazıkah*. Moskova: İzdatel'stvo Nauka.

Н.И. АШМАРИН ПРОФЕССОРĂН ĂСЛĂЛĂХРИ ТĔП ĔÇĔСЕМ ТАТА ВĔСЕН ПĔЛТЕРĔШĔ

Eduard Lebedev / Çuvaş Devlet İnsani Bilimler Enstitüsü

edleb2004@yandex.ru

İrina Semenova / Çuvaş Devlet İnsani Bilimler Enstitüsü

irinnasemenova@yandex.ru

Кăçал пирĕн республикăра тата пĕтĕм ăслăлăх тĕнчинче Раççей паллă тюркологĕн, Н.И. Ашмаринăн 150-мĕш çулхи юбилейне палăртаççĕ. Унăн ăслăлăх ĕçĕсем пирĕншĕн питĕ пĕлтерĕшлĕ, мĕншĕн тесен Н.И. Ашмарин чăваш филологийĕнче ĕçлесе ун аталанăвĕ валли нумай тунă. Вăл 1870 çулта Етĕрне хулинче çуралнă. Чулхула гимназийĕнче ăс пухнă хыççăн Мускава кайса Хĕвелтухăç чĕлхисен (Лазаревский) институтне кĕнĕ. Çак институтра пулас ăсчах араб, перс, турккă чĕлхисене вĕреннĕ. Н.И. Ашмаринăн чи паллă вĕрентекенĕ Ф.Е. Корш академик пулнă. Вăл хăйĕн вĕренекенне лингвистика ăслăлăхĕн никĕсĕсене вĕрентнĕ. Институт пĕтернĕ хыççăн Николай Иванович ĕçлеме Хусана кайнă. Унăн ĕмĕрĕн чи пысăк пайĕ вара çак хулара иртрĕ. Унсăр пуçне вăл темиçешер çул Чĕмпĕр тата Баку хулисенче,

кĕнеки» тĕрĕк чĕлхине халаллană чи пуян, чи пысăк калăпăшлă словарь пулса тухнă, чăваш чĕлхипе ытти тĕрĕк тата алтай чĕлхисен çыхăнăвĕн кăткăс ыйтăвĕсене тĕпчесе татса пама пулăшать. Чĕлхеçĕ çывăх вăхăтра та, каярахпа та Н.И. Ашмарин словарьне çитекен ĕç кун кураймасть пулĕ тесе каланă (Menges 1974: 580–581).

Америка тĕпчевçи М. Дж. Дрезден чăваш чĕлхи ытти тĕрĕк чĕлхисем хушшинче уйрăм вырăн йышăнать тесе кăтартнă. Уралпа Алтай серийĕн редакторĕсене Н.И. Ашмаринăн кĕнекине тепĕр хут пичетлесе кăларма шут тытнăшăн мухтаса илнĕ. Çак кĕнеке чĕлхепе анчах çыхăнман тет, вăл чăваш халăхĕпе, унăн культурипе паллашма пулăшать, тесе каланă (Dresden 1969: 829–830).

Пирĕн çĕршыври тĕпчевçĕсем те словаре пысăк хак панă. Акă мĕн каланă ун пирки СССР Наука академийĕн член-корреспонденчĕ С.Е. Малов: «Н.И. Ашмарин чăваш сăмахĕсене чĕрĕ калаçуран, кулленхи хутшăну пуплешĕвĕнчен, çавăн пекех халăх сăмахлăхĕнчен, вăл шутра нумай чухне юмăç-тухатмăш халапĕсемпе кĕллисенчен илнĕ; кунашкал сферăсенче чĕлхепе усă курасси халĕ яланлăхах пăрахăç пулнă, пирĕн автор вара вĕсене наука валли сыхласа хăварнă» (Малов 1941: 138; Скворцов 1985: 48).

Н.И. Ашмарин – чăваш чĕлхе пĕлĕвĕн никĕслевçи, тĕнчипе паллă чĕлхеçĕ, тĕпчевçĕ. Унăн чăваш чĕлхин грамматикине, чĕлхен историйĕне тĕпчесе çырнă ĕçĕсем, халăх сăмахлăхĕн пуххи, «Чăваш сăмахĕсен кĕнеки» çивĕчлĕхне паянхи кун та çухатман. Н.И. Ашмаринăн пултарулăхне пирĕн çĕршывра кăна мар, унăн тулашĕнче те пысăк хак панă.

ЛИТЕРАТУРА

Ашмарин, Н.И. (1898). *Материалы для исследования чувашского языка. Часть первая «Учение о звуках» (фонетика). Часть вторая «Учение о формах» (морфология)*. Казань: Типолитография Императорского университета. XXXI + 392 + XIX с.

Ашмарин, Н.И. (1903). *Опыт исследования чувашского синтаксиса. Часть первая*. Казань: Типолитография И.М. Ключникова. XII + 570 с.

Ашмарин, Н.И. (1918). *Основы чувашской мимологии (о подражательных словах в чувашском языке)*. Казань: Издание чувашских национальных организаций. 10 с.

Ашмарин, Н.И. (1923). *Опыт исследования чувашского синтаксиса. Часть вторая.* Симбирск: Издание Союза потребительских обществ Чувашской автономной области. Типография С.Н.Х. 276 + IV с.

Ашмарин, Н.И. (1928). *О морфологических категориях подражания в чувашском языке*. Казань: Издание Академического центра ТНКП. 160 с.

Ашмарин, Н.И. (2012). *Болгары и чуваши. Репринтное издание*. Чебоксары: Чувашское книжное издательство. 143 с.

Бобровников, А.А. (1849). *Грамматика монголо-калмыцкого* языка. Казань: Типография университета. 403 с.

Дегтярёв, Г.А. (2013). «Турецкий дискурс в парадигме зарубежного чувашеведения». *Чувашский гуманитарный вестник*. № 8. с. 62–92.

Дмитриев, Н.К. (1962). «К изучению турецкой мимологии». *Строй тюркских языков*. Москва: Издательство восточной литературы, с. 59–84.

Иванова, А.М., Фомин Э.В. (2014). «Об индексе слов словаря чувашского языка Н.И. Ашмарина». *Вестник Чувашского университета*. № 4. с. 149–155.

Известия Общества археологии, истории этнографии (1900). Казань. Том XVI. с. 243–248.

Ильминский, Н.И., Казем-Бек А.К. и др. (1869). *Грамматика алтайского языка*. Казань: Типография университета. 289 с.

Краснов, Н.Г. (1971). «Н.И. Ашмарин и И.Я. Яковлев». *Н.И. Ашмарин – основоположник чувашского языкознания*. Чебоксары: НИИ при Совете Министров Чуваш. АССР. с. 225 – 230.

Малов, С.Е. «Памяти Н.И. Ашмарина». *Записки ЧНИИ.* Чебоксары, 1941. с. 136 – 139.

НА ЧГИГН. Отд. IV. Ед. хр. 150. Инв. № 272. Л. 22–24.

«Словарь чувашского языка». *Чувашская энциклопедия.* Режим доступа: http://enc.cap.ru/?t=publ&lnk=2874 ; дата обращения 13.03.2019.

Федотов, М.Р. (1995). *Н.И. Ашмарин. Краткий очерк жизни и деятельности*. Чебоксары: Чуваш. гос. ин-т гуманитарных наук. с. 52.

İnan, A. (1935). "N. İ. Aşmarin, Çuvaş dili lügati", (*Slovar çuvaşskago yazıka: Thesawus Linguae Tsehuvasehorum*) *I–V,* Kazan – Çubuksar, 1928–1930 . *Türkiyat mecmuası*. S. 300–301.

Dresden, M.J. (1969.) "Thesaurus Linguae Tschuvaschorum", Volume I and II. *Journal of the American Oriental Society.* Vol. 89. No. 4. P. 829–830.

Menges, K.H. (1974). "Nikolaj Ivanovich Ashmarin, Thesaurus Linguae Tschuvaschorum". *Oriens*. No. 23/24. P. 580–581.

Юрату, Амалăх, Йышлану

"Aşk, Annelik, Çoğalma"

TÜRKİYE'DE ÇUVAŞÇA, ÇUVAŞ EDEBİYATI ve FOLKLORU ÜZERİNE HAZIRLANMIŞ LİSANSÜSTÜ TEZLER*

VİLDAN ÇAKMAK / HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ DOKTORA ÖĞRENCİSİ

vldn.ckmk@hotmail.com

Giriş

Türkiye'de günümüze kadar Çuvaşça üzerine birçok çalışma yapılmıştır. *Yüksek Öğretim Kurulu Başkanlığı Ulusal Tez Merkezi* veri tabanından görüldüğü kadarıyla Çuvaşça ve Çuvaş folklor ve edebiyatı özellikle 2016 yılından sonra her dönem çalışılan bir konu hâline gelmiştir. Bu yazıda Çuvaşça ile Çuvaş folklor ve edebiyatı üzerine bu yazıya kadar hazırlanmış olan lisansüstü tezler taranmış ve kronolojik olarak söz konusu tezlerin içerikleri hakkında ana hatlarıyla tanıtıcı bilgiler verilmeye çalışılmıştır. Çuvaşlar hakkında az sayıda da olsa dil, edebiyat ve folklor dışında da hazırlanmış tezler bulunmaktadır. Bunlar, Durmuş Arık tarafından hazırlanan *Çuvaşların Dini İnanışları Üzerine Bir Araştırma* (2002) adlı

* 2020 yılında *Tehlikedeki Diller Dergisi*nin *Çuvaş Özel Sayısı*nda yayımlanan "Çuvaşça ve Çuvaş Edebiyatı Üzerine Hazırlanmış Lisansüstü Tezler" başlıklı yazı, aradan geçen süre göz önünde bulundurularak editörün isteği üzerine tarafımızca güncellenerek yeniden düzenlenmiştir.

ЧĂВАШ НАЦИ ĂНĔН АТАЛАНĂВĔ (XX. ĔМĔР ПУÇЛАМĂШĔ)

Vitaliy Rodionov / Çuvaş Devlet İnsani Bilimler Enstitüsü

vitrod1@yandex.ru

Чăваш халăхĕн иртнĕ пурнăçĕнчи пысăк улшăнусене виçĕ паллă ĕçпе çыхăнтарса пăхма пулать: чăваш тăрăхĕ Раççейĕн пĕр пайĕ пулса тăнипе (1551), чăваш çынни православи чиркĕвĕн тĕнне куçнипе (XVIII ĕмĕрĕн 40-мĕш çулĕсем) тата Раççейре патша йĕркине пăрахăçа кăларнипе (1917). Ку статьяра эпир, тĕпрен илсен, юлашки паллă пулăмпа çыхăннă ĕç-пуç пирки калаçăпăр.

XIV ĕмĕрте пăлхарсем (ун чухне вĕсем хăйсене *пӳлер* тенĕ пулас) тĕн енчен икĕ ушкăна пайланса каяççĕ: *пĕсĕрменсем* (мăсăльмансем) тата *çăваççем* (халăх тĕнне уякансем, каярах тутар чĕлхин витĕмĕпе *чăваш* тесе калама пуçлаççĕ). Пĕрремĕшĕсен ытларах пайĕ хуласенче тӳре-шарапа тĕн тата ытти хула ĕçĕпе, иккĕмĕшĕсем вара ялсенче çĕр ĕçĕпе тăрмашса, чӳксем ирттерсе тата киреметсене упраса пурăннă(Родионов 2017: 254-266).

XVI-XVII ĕмĕрсенче чăваш халăхĕн традицилле сăнĕ-сăпачĕ (культурипе йăли-йĕрки), унăн этнографи ушкăнĕсем (анат енчисемпе анатрисем тата турисем), этнотерриторийĕ çирĕпленсе

çамрăккисем те – тивĕçеççĕ. Хăрушă самана тапранса каять… Çак синкерлĕ пăтăрмахсем пĕтĕмпех большевиксен пăлхавăрĕ хыççăн пуçланаççĕ. Класс кĕрешĕвĕн ячĕпе витĕнсе Раççейри пур халăха та пайласа-хирĕçтерсе яраççĕ. Çав ӳкерчĕк чăваш çыравçисен хушшинче те аван курăнать.

XX ĕмĕрĕн малтанхи çирĕм çулĕнче чăваш халăхĕ чăмăртанса, цивилизацире хăйĕн вырăнне тупнă наци пулса çитет: унăн тĕрлĕ социаллă сийĕсем уйрăм партисене ушкăнланаççĕ, чăвашла хаçат-кĕнеке тухсах тăрать, наци идейи палăрса çитет. Тăван чĕлхепе шкулшăн пынă кĕрешӳ юлашкинчен наци автономийĕ, республики йĕркелесе ярасси патне илсе çитерет. Çак ирĕклĕхпе пĕр танлăх çулне 1917 çулта пулса иртнĕ нарăс тата юпа уйăхĕнчи пăлхавăрсем те уçса пыма майсем туса панă.

ЛИТЕРАТУРА

Комиссаров, (Вантер) Г.И. (2014). *Суйласа илнĕ хайлавсем. Пĕрремĕш кĕнеке*. Шупашкар; Çĕнĕ вăхăт. 246 с.

Родионов, В.Г. (2008). *Чăваш литератури. 1917-1930-мĕш çулсем*. Шупашкар: Чăваш кĕнеке издательстви. 430 с.

Родионов, В.Г. (2017). *Чувашский этнос: исследования по этнологии и мифопоэтике.* Чебоксары: Чувашский государственный институт гуманитарных наук. 324 с.

Юман, М. (1997). *Суйласа илнисем*. Шупашкар: Чăваш кĕнеке издательстви. 543 с.

ТИПОЛОГИЯ ЖЕНСКОГО КОСТЮМА ЧУВАШЕЙ (НА ПРИМЕРЕ ГОЛОВНОГО УБОРА *ХУШПУ*)

YE. A. YAGAFOVA / SAMARA DEVLET SOSYAL-PEDAGOJİ ÜNİVERSİTESİ

yagafova@yandex.ru

Комплексы традиционного женского костюма рассматриваются исследователями при этнографической дифференциации народа достаточно широко и давно (Крюкова 1956; Козлова 1978; Молотова 1992 и др.). При этом проводится структурно-типологический анализ компонентов костюма и его деталей, основанный на выявлении их формально-морфологических признаков и структурных связей между ними (Крюков 1984). Наиболее значимыми критериями для типологии костюма является определенное сочетание деталей, а для последних – материал, крой, форма, декор, размеры. Типообразующими признаками являются форма, материал и техника изготовления. При выделении же подтипов и вариантов следует учитывать также особенности структуры, размер, декор, цвет (Заднепровская 1992: 25).

В чувашской этнографии традиционный костюм, особенно женская одежда, также используются при характеристике особенностей этнографических групп наряду с другими культурно-языковыми

навершием. Его родиной, видимо, следует считать, Привияжье и Западное Закамье, откуда он распространился в Восточное Закамье, Заволжье и Приуралье (прибельский бассейн).

Представляется интересным сопоставление чувашских хушпу с аналогичными головными уборами татарских женщин *кашпау*, типология которых представлена в работе С.В.Сусловой и Р.Г.Мухамедовой (Суслова, Мухамедова 2000: 166-167). Кашпау был распространен у татар в Волго-Окском междуречье, а именно у молькеевских кряшен (вариант 1), сопоставимый с низовым хушпу (II. 2.б), у мишарей Корсунского уезда (вариант 2), имеющий аналогии с хушпу «саратовских» и бузулукских чувашей (II. 3. б, г), у мишарей Пензенского уезда (вариант 3), соотвествующий хушпу подлесных анатри (II. 3. а). Кроме этого у татар Заказанья бытовала монетная шапка на каркасной основе в виде конуса – *такыя бурек*, которую можно соотнести с чувашскими хушпу на твердой основе.

Типологическое сходство чувашского хушпу с женскими головными уборами народов Урало-Поволжья и Центральной Азии, указывает, вероятно, на генетические и историко-культурные связи чувашей с этими этническими общностями. Вариативность хушпу свидетельствует о его эволюции в ходе формирования генетических и территориальных этнографических групп чувашей и служит одним из характерных признаков их культуры.

РИСУНКИ

Рис. 1. Головной убор с хушпу средненизовых чувашей. Фото Г.Н. Иванова-Оркова. 2015: Wikipedia: URL: https://ru.wikipedia.org/wiki/Файл:Головной_убор_чувашской_женщины_хушпу._XIX_век._Средненизовая_этнографическая_группы_(анат_енчи).jpg

Рис. 2. Костюм чувашей приикской территориальной группы (фрагмент). С. Семено-Макарово Ермекеевского района Республики Башкортостан . Фото Е.А. Ягафовой, 2002 г.

Рис. 3. Костюм чувашей Самарской Луки (фрагмент с хушпу). С. Никольское Безенчукского района Самарской области. Фото Г.Н. Иванова-Оркова. 1995 г.: Николаев и др. 2002. С. 247.

Рис. 4. Костюм чувашей с хушпу буинских чувашей. с. Бюрганы Буинского района Республики Татарстан. Фото Е.А. Ягафовой. 2002 г.

Рис. 5. Костюм чувашей с хушпу тетюшских чувашей. с. Богдашкино Тетюшского района Республики Татарстан. Фото Е.А. Ягафовой. 2002 г.

Рис. 6. Костюм низовых чувашей (подлесная подгруппа; вид сзади): Николаев и др. 2002. С. 141.

Рис. 7. Костюм чувашей приволжской группы (фрагмент): Николаев и др. 2002. С. 238.

Рис. 8. Хушпу чувашей тенеевского куста (с. Теняево Федоровского района Республики Башкортостан). Фото Е.А. Ягафовой. 2003 г.

Рис. 9. Костюм бузулукских чувашей (фрагмент с хушпу): Николаев и др. 2002. С.269.

Рис. 10. Головной убор с хушпу закамских чувашей . с. Девлезеркино Челно-Вершинского района Самарской области. Фото А.Н. Жирнова. 2016 г.

Рис. 11. Костюм заволжских чувашей (фрагмент). С. Рысайкино Похвистневского района Самарской области. Фото Е.А. Ягафовой. 1996 г.

Рис. 12. Костюм прибельских чувашей (фрагмент). С. Мраково Гафурийского района Республики Башкортостан. Фото Е.А. Ягафовой. 2004 г.

Рис. 13. Хушпу прибельских чувашей (веселовский вариант). С. Новоселка Федоровского района Республики Башкортостан. Фото Е.А. Ягафовой. 2003 г.

ИСТОЧНИКИ

Научный архив Чувашского государственного института гуманитарных наук (НА ЧГИГН). Отд. I. Ед. хр.623. № 9053.

Паллас П.С. Путешествия по разным провинциям Российской империи. Ч.1. СПб., 1773. X+657+117 с.+25 л. ил.

Российский этнографический музей (РЭМ). Коллекции 797, 968.

Ягафова Е.А. Полевые материалы, 1990-2001 гг. Самарская область, Безенчукский, Борский, Исаклинский, Кошкинский, Клявлинский, Похвистневский, Сергиевский, Ставропольский, Шенталинский, Шигонский, Челно-Вершинский районы.

Ягафова Е.А. Полевые материалы, 2002 а. Республика Татарстан, Аксубаевский, Алексеевский, Алькеевский, Альметьевский, Буинский, Дрожжановский, Нурлатский и Тетюшский районы.

Ягафова Е.А. Полевые материалы, 2002 б. Ульяновская область, Цильнинский район.

Ягафова Е.А. Полевые материалы, 2002 в. Республика Башкортостан, Аургазинский, Бижбулякский, Ермекеевский, Кармаскалинский районы.

Ягафова Е.А. Полевые материалы, 2002 г. Оренбургская область. Абдулинский район.

Ягафова Е.А. Полевые материалы, 2003 а. Ульяновская область, Мелекесский район.

Ягафова Е.А. Полевые материалы, 2003 б. Республика Башкортостан, Бакалинский, Белебеевский, Чекмагушевский, Шаранский,Федоровский районы.

Ягафова Е.А. Полевые материалы, 2004. Республика Башкортостан, Гафурийский район.

REFERENCES

Akimova, T. M. (1929). Zhenskiye golovnyye ubory saratovskikh chuvash. Trudy Nizhne-Volzhskogo krayevogo muzeya. 1. p. 45-56.

Bikbulatov, N.V., Yusupov, P.M., Shitova, S.N., Fatykhova, F.F. (2002). *Bashkiry: etnicheskaya istoriya i traditsionnaya kul'tura*. Ufa: Bashkirskaya entsiklopediya.

Gagen-Torn, N.I. (1960). *Zhenskaya odezhda narodov Povolzh'ya*. Cheboksary: Chuvashgosizdat.

Denisov, P.V. (1955). „Natsional'naya odezhda nizovykh chuvash yuzhnykh rayonov Chuvashskoy ASSR“. *Uchenyye zapiski CHNII*. Vol. 11. Cheboksary: Chuvashgosizdat. p.210-251.

Zadneprovskaya, A.Yu. (1992). *Traditsionnyye ukrasheniya narodov Srednego Povolzh'ya (vtoraya polovina XIX – pervaya polovina XX vv.)*. Dissertatsiya na soiskaniye uchenoy stepeni kandidata istoricheskikh nauk. Sankt-Petersburg.

Ivanov, V.P., Korostelev, A.D., Yagafova, E.A. (red) (2017). *Chuvashi.* Moskow: Nauka.

Kozlova, K.I. (1978). *Ocherki etnicheskoy istorii mariyskogo naroda*. Moskow: MGU.

Kosareva, I.A. (2000). *Traditsionnaya zhenskaya odezhda periferiynykh grupp udmurtov*. Izhevsk: UIIYAL UrO RAN, 2000..

Kryukov, M.V. “Ob obshchikh printsipakh tipologicheskogo issledovaniya yavleniy kul'tury (na primere tipologii zhilishcha)". *Tipologiya osnovnykh elementov traditsionnoy kul'tury*. Moskow: Nauka. p. 7 – 18.

Kryukova, T.A. (1956). *Material'naya kul'tura mariytsev XIX vek*a. Yoshkar-Ola: Marknigoizdat.

Molotova, T.L. (1992). *Mariyskiy narodnyy kostyum*. Yoshkar-Ola: Mariyskoye knizhnoye izdatel'stvo.

Nikolayev, V.V., Ivanov-Orkov, G.N., Ivanov, V.P. (2002). *Chuvashskiy kostyum: ot drevnosti do sovremennosti*. Moskow, Cheboksary, Orenburg: Gazprompechat'.

Orkov, G.N. “O narodnom kostyume chuvashey Bashkortostana (po materialam ekspeditsii 1994 g.).” *Chuvashskoye iskusstvo*. III. Cheboksary: CHGIGN. p. 148-168.

Osipov, A.A. (2007). *Chuvashskaya svad'ba. Obryad i muzyka svad'by vir'yal.* Cheboksary: Chuvash. kn. izd-vo.

Pisarchik, A.K. (1979). “Materialy k istorii odezhdy tadzhikov nurata. Starinnyye zhenskiye plat'ya i golovnyye ubory”. *Kostyum narodov Sredney Azii*. Moskow: Nauka. p. 113-122.

Suslova, S.V., Mukhamedova, R.G. (2000). *Narodnyy kostyum tatar Povolzh'ya i Urala*. Kazan': Fen.

Sukhareva, O.A. (1954). "Drevniye cherty v formakh golovnykh uborov narodov Sredney Azii". *Trudy Instituta etnografii*. 40. Moskow: Nauka. p. 299-322.

Vorob'yev, N.I. (red), L'vova, A.N., Romanov, N.R., Simonova A.R. (1956). *Chuvashi. Etnograficheskoye issledovaniye. CH. I. Material'naya kul'tura.* Cheboksary: Chuvashgosizdat.

Yagafova E.A. (2007). *Chuvashi Uralo-Povolzh'ya: istoriya i traditsionnaya kul'tura etnoterritorial'nykh grupp (XVII – nachalo XX vv.)*. Cheboksary: CHGIGN.

Пĕлĕтпе Çĕр

"Bulut ile Yer"

ЧӐВАШ РЕСПУБЛИКИН ВӖРЕНӲ ТЫТӐМӖН ХАЛЬХИ ЛАРУ-ТӐРӐВӖ ТАТА АТАЛАНУ ПУЛАСЛӐХӖ

Yuriy Nikolayeviç İsayev / Çuvaş Cumhuriyeti Eğitim Enstitüsü Rektörü

isaev1314@mail.ru

Чӑваш Республикине 2035 çулчченхи тапхӑрта аталантарас енӗпе 2018 çулхи çӗртме уйӑхӗнче йышӑннӑ стратегире Чӑваш Республикин вӑрах вӑхӑтлӑх пысӑк тренчӗсене, аталанӑвӗн пӗлтерӗшлӗрех çул-йӗрне тата пуласлӑхӗн сӑн-сӑпатне палӑртнӑ. Стратегире çырнӑ тӑрӑх, хальхи экономика аталавӑне çын хаклӑхӗ вӑй парать. Пурте пӗлет: индустри аталаннӑ обществӑна малалла талпӑнма хистекен чи пӗлтерӗшлӗ вӑй çын хаклӑхӗ пулса тӑрать. Вӑл çут çанталӑкран та, пухнӑ укçа-тенкӗрен те хӑватлӑрах. «Çын хаклӑхӗ» терминпа пирвайхи хут 1961 çулта Теодор Шульц усӑ курнӑ: «Çын хаклӑхӗ тени анлӑ ӑнланас пулсан экономика аталанӑвӗн, общество тата çемье аталанӑвӗн ресурс пайне, пӗлӗве, ӑс-тӑн тата управлени ӗçӗн инструментарине, пурнӑç тата ӗç вырӑнне тытса тӑракан тухӑçлӑ производство факторне пӗлтерет; çавна май производствӑн пайталлӑ тата тӗрӗс аталану факторне тивӗçтерекен çын хаклӑхне вӑй парса тӑма пулать» (Лысков 2009: 11).

Çĕмĕрлере тупнă. Унта пĕчĕк хула условийĕнче ĕçлекен нумай профильлĕ вĕренӳ учрежденине хута янă. Ку учреждение ачасен тĕслĕхлĕ виçĕ коллективĕ, çамрăксен инновациллĕ пултарулăх центрĕ, çарпа патриотизм ăс пару центрĕ т. ыт. те вырнаçнă.

Ачасен тĕпчев пахалăхне уçса панă çĕрте хăйсен тӳпи пысăк пулнине, пирĕн шухăшпа, шкул ачисен ăслăлăхпа практика конференцисем кăтартаççĕ. Чăваш Енре 20 çул ытла ĕнтĕ «Экселсиор» ăслăлăхпа практика конференцийĕ, «Пысăк Атăлăн яш ӳсĕмĕ» фестиваль конференци ирттереççĕ, шкул умĕнхи ачасем тата кĕçĕн класра вĕренекенсем валли – «Эп – тĕпчевçĕ» конкурс. Конференцисем йĕркелесе ирттерес енĕпе пуян йăла Шупашкарта, Çĕнĕ Шупашкарта, Канашра, Çĕмĕрлере тата ытти муниципалитетсенче пур.

Ку мероприятисене ирттернĕ çĕре шкул педагогĕсемпе пĕрле аслă шкул преподавателĕсем хутшăнаççĕ. Паллах, çамрăк тĕпчевçĕсен хастар ĕçне республикăн ăслăлăх обществи ертсе пыма тивĕçлĕ, анчах, шел пулин те, ку обществăна хальлĕхе туман-ха.

Вĕренĕвĕн стратеги тĕллевĕсене Раççей Федераци Президенчĕн 2018 çулхи çу уйăхĕн 7-мĕшĕнче 204-мĕш номерпа кăларнă «Раççĕй Федерацийĕн 2024 çулччен аталанăвĕн наци теллевĕсемпе стратеги задачисем» Указĕнче палăртнă. Указпа килĕшӳллĕн нацин «Вĕренӳ» проектне хатĕрленĕ. Унăн ăнăçăвĕ регионсенче тĕллев лартса хастар ĕçленинчен те нумай килет. Йывăрлăх пур пулин те, регинсенче, вĕренӳ тытăмĕ тухăçлă ĕçлеме мĕн кирли, тăтăш вĕренӳ валли мала туху условийĕ туса халăхăн пурнăç пахалăхне ӳстерме мĕн кирли пиçĕхсе çитнĕ.

ЛИТЕРАТУРА СПИСОКĔ

Алос-и-Фонт, Э. и Товар-Гарсиа, Э.Д. (2018). «Трилингвизм, билингвизм и образовательные достижения. На примере чувашского и татарского языков в сельском регионе России» (пер. с англ.). *Вопросы образования (Educational Studies Moscow).* № 3, с. 8–35.

Васильев, И.А. (2011). “Состояние, проблемы и перспективы модернизации школьного образования в российских регионах”. *Регионология*. №1.

Гашков, С.Н. (2011). «Развитие регионального подхода в образовании», *Вестник Череповецкого государственного университета*. Т. 3, № 4, с. 136–138.

Дадаев, Л.М. (2012). «Доминантные тенденции и перспективы модернизации региональной системы образования», *Управление экономическими системами*. № 9, с. 47-51.

Задорожная, Е.К. (2006). «Состояние и перспективы развития системы образования: региональный аспект», *Известия Южного федерального университета. Технические науки*. № 2, с. 37-42.

Лысков, А.Ф. (2009). «Человеческий капитал: понятие и взаимосвязь с другими категориями», *Менеджмент в России и за рубежом*. № 6, с. 3–11.

Панасенко, К.Е. (2009). «К проблеме разработки модели управления региональным рынком образовательных ресурсов», *Вестник Бурятского государственного университета*. Серия: Педагогика. Филология. Философия.

Панасенко, К.Е. (2011). «Региональная система образования: проблемы и перспективы», *Вестник Кемеровского государственного университета культуры и искусств.*

Пономарев, Р.Е. (2014). *Образовательное пространство: монография*. Москва: МАКС-Пресс. 100 с.

Пономарева, О.Н. (2012). «Повышение квалификации учителей: проблемы и пути решения в российском образовании», *Известия Пензенского государственного педагогического университета имени В.Г. Белинского*. № 28, с. 957–960.

Шабанова, М.М., Алиева, Р.О. (2010). «Регионализация образования как важный фактор сбалансированного социально-экономического развития региона». *Гуманизация образования.*

«Конституция Российской Федерации» (принята всенародным голосованием 12.12.1993) (с учетом поправок, внесенных Законами РФ о поправках к Конституции РФ от 30.12.2008 N 6-ФКЗ, от 30.12.2008 N 7-ФКЗ, от 05.02.2014 N 2-ФКЗ, от 21.07.2014 N 11-ФКЗ). 12 декабря 1993 г., http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_28399 (Дата поиска: 10 января 2020 г.).

«Об образовании в Российской Федерации: Федеральный закон от 29 декабря 2012 г. №273-ФЗ (с изм. и доп.)». 29 декабря 2012 г., http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_140174 (Дата поиска: 10 января 2020 г.).

«Об утверждении федерального государственного образовательного стандарта дошкольного образования: Приказ Минобрнауки России от 17 октября 2013 г. №1155». 17 октября 2013 г., https://www.garant.ru/products/ipo/prime/doc/70412244 (Дата поиска: 10 января 2020 г.).

Приказ Министерства образования и науки РФ от 6 октября 2009 г. N 373 "Об утверждении и введении в действие федерального государственного образовательного стандарта начального общего образования" (с изменениями и дополнениями от: 26 ноября 2010 г., 22 сентября 2011 г., 18 декабря 2012 г., 29 декабря 2014 г., 18 мая, 31 декабря 2015 г.). 6 октября 2009 г., https://base.garant.ru/197127/ (Дата поиска: 10 января 2020 г.).

«Приказ Министерства образования и науки РФ от 17 декабря 2010 г. N 1897 "Об утверждении федерального государственного образовательного стандарта основного общего образования (с изменениями и дополнениями от 29 декабря 2014 г., 31 декабря 2015 г.)». 17 декабря 2010 г., https://base.garant.ru/55170507/ (Дата поиска: 10 января 2020 г.).

«Об образовании в Чувашской Республике: Закон Чувашской Республики от 30 июля 2013 года № 50». 30 июля 2013 г., https://base.garant.ru/26589688/ (Дата поиска: 10 января 2020 г.).

«Об утверждении Стратегии социально-экономического развития Чувашской Республики до 2035 года: Постановление Кабинета Министров Чувашской Республики от 28 июня 2018 г. №254». 28 июня 2018 г., http://docs.cntd.ru/document/550129673 (Дата поиска: 10 января 2020 г.).

Администрация Президента Чувашской Республики. (2008). Стратегия развития образования в Чувашской Республике до 2040 года: утверждена Указом Президента Чувашской Республики от 21.03.2008 № 25. Чебоксары: Чувашия, 142 с.

РАЗВИТИЕ СОВРЕМЕННОЙ ЧУВАШСКОЙ ДРАМАТУРГИИ

İ. Yu. Kirillova / Çuvaş Devlet İnsani Bilimler Enstitüsü

irinakir1@mail.ru

Рубеж XX-XXI вв. характеризуется кардинальными для России изменениями в сфере политики, социальных институтов, культуры. Происходит перестройка общественного сознания, формулируется новая этика, так или иначе отразившаяся на театрально-драматургических процессах указанного периода. В истории развития региональной драматургии он ознаменован поисками в идейно-эстетическом плане, обновлением художественного сознания, экспериментами в отношении сюжетно-композиционного построения, разнообразием характеров и образов и т.п. (Антонов 2015: 194).

Чувашская драматургия вплоть до конца 1980-х гг. официально оставалась традиционно «советской». В конце XX в. драматурги более старшего поколения, не сумев найти себя в новой реальности, отошли от драмы (Г. Краснов, Н. Терентьев, Г. Терентьев, М. Юхма, А. Угольников, И. Кузьмин и др.). Этим можно объяснить тот факт,

бытовая драмы. Трагическое как эстетическая категория ощущается в нравственно-психологических, философских, исторических пьесах. Переживают подъем чувашские пьесы национально-исторической проблематики, они, безусловно, свидетельствовали об углублении процесса художественного познания истории народа.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

Антонов, Ю. (2012). *Зарождение и пути развития мордовской драматургии: Монография*. Саранск: Издательство Мордовского университета. 260 с.

Артемьев, Ю. (2017). *Предисловие. Карягина М.Ф. Серебряное войско. Трагедия в стихах на чувашском, русском и английском языках. Чебоксары: Издательство «Чувашия», с. 3-5.*

Изоркин, А. (1997). «Сказка о «добровольном вхождении Чувашии в состав Русского государства». *ЛИК Чувашии. 1997. № 2,* с. 127-137.

Кириллов, К. (1988). «Пиҫӗхӳ». *Ялав. 1988. 8 №,* с. 30-31.

Кириллова, И. (2016). «Развитие жанра трагедии в стихах в чувашской драматургии». *Гуманитарные науки и образование. 2016. № 4 (28),* с. 156-158.

Нигматуллина, Ю. (2002). *Запоздалый модернизм» в татарской литературе и изобразительном искусстве.* Казань: Издательство «Фэн». 155 с.

Хузангай, А.(1989). «Изнанка жизни». *Дружба народов. 1989. № ,* с. 256-257.

Хузангай, А. (2001). «Между Сциллой и Харибдой». *Республика. 2001.* 28 ноября, с.2.

ЧĂВАШ ХАЛĂХ СĂМАХЛĂХĔ: ĔНЕНЎСЕМПЕ ЧАРУСЕНЕ ТĔПЧЕС ЫЙТУСЕМ

Aleksey Leont′yev / Çuvaş Devlet İnsanî Bilimler Enstitüsü

leontjew2014@yandex.ru

Умĕн калани

Статьяра эпир *çанталăк сăнавĕсемпе (паллисемпе) тĕлĕксене* тишкерместпĕр, урăхла каласан – вĕсене *ĕненўсемпе чарусенчен* тĕллевлĕн уйăратпăр. Çав вăхăтрах вĕсен никĕсĕнче те ĕненў тăнине хирĕçлеме май çук. Çанталăк сăнавĕсенчен: *Атăл кĕркунне ир шăнсан тепĕр çул тырă начар пулать* (ЧПГĂИ ĂА I: 102: 301); *Аслă çăварни кунĕ юр çусан мăйăр пулать* (Смоленский, 1894: 201). Кунта виçĕ ĕç куратпăр: сăнаса пыни, сăнанине пурнăçра тĕрĕслени, тĕрĕсленĕ хыççăн ĕненме пуçлани. Тĕлĕксенчен: *Ют çын сысни килсе кĕрсен çын чирлет теççĕ* (ЧПГĂИ ĂА I: 650); *Çăхан курсан нумай пурăнассине пĕлтерет* (ЧПГĂИ ĂА: III: 2227: 292). Кунта та виçĕ ĕç: курни, пурнăçра тĕрĕслени, ĕненме пуçлани. Ĕненўсемпе чарусенчен: *Чўклеме пăтти çимесен Турă çилленет те мĕнле те пулин айăп тăвать* (ЧПГĂИ ĂА I: 650); *Чашăк-тирĕк каçхине çумасăр хăварма юрамасть – шуйттан çулать теççĕ* (Федотова, 2009: 250). Çак икĕ

Пӗтӗмлетӳ

1. Чӑваш халӑх сӑмахлӑхӗнче *ӗненӳсемпе чарусем* жанр шайӗнче хӑйсене тивӗçлӗ вырӑн йышӑнаççӗ;

2. *Ӗненӳпе чару* тӗслӗхӗсене XIX ӗмӗртех пухма пуçланӑ, XX ӗмӗрӗн пӗрремӗш чӗрӗкӗнче паллӑ тӗпчевçӗсем Николай Никольский, Николай Ашмарин тата ыттисем пин-пин тӗслӗх пуçтарнӑ.

3. Совет саманинче *ӗненӳсемпе чарусене* пичетлемен те, тӗпчемен те, 80-мӗш çулсен варринче ушкӑнлас ыйтӑва хускатнӑ, анчах çак ӗçе туллин туса çитереймен.

4. Автор çак паремисен ушкӑнлавне сӗнет, вӗсен пӗр йышне чӑваш фольклористикинче пӗрремӗш хут *ӗненӳ-халап* тесе пайӑрлать.

5. Ӗненӳсемпе чарусен пысӑк пайӗ тӗрлӗ халӑхӑн пӗрешкел пулнине палӑртмалла.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

Абукаева, Л.А. (2018). *Запреты в системе воззрений мари*. Йошкар-Ола: РИЦ Марий. ун-та, 204 с.

Антипина, Егоров (2018). *Чувашская мифология*. Чебоксары: Чуваш. кн. изд-во, 591 с.

Ашмарин, Н.И. (1928–1950). *Словарь чувашского языка. Чӑваш сӑмахӗсен кӗнеки*. Вып. I–XVII. Казань–Чебоксары.

Борисов, А.Г. (1972). *Устно-поэтическое творчество мордовского народа. Эрзянская свадебная поэзия*. Саранск: Мордов. кн. изд-во, 471 с.

Вишневский, В.П. (2004). «О религиозных поверьях у чуваш». *Письменная культура раннего просветительства.* Чебоксары: Изд-во Чуваш. ун-та, 2004, с. 177–192.

Ендеров, В.А. (2004). «О проблемах классификации чувашских паремий». *Ашмаринские чтения: материалы межрегиональной научной конференции*. Чебоксары: Изд-во Чуваш. ун-та, с. 245–254.

Золотницкий, Н.И. (2007). *Корневой чувашско-русский словарь. Избранные труды*. Чебоксары: изд-во Чуваш ун-та, с. 159–303.

Ильина, Г.Г. (2014). «О некоторых особенностях чувашских малых жанров». *Перспективы развития науки и образования. Сборник научных трудов по материалам Международной научно-практической конференции*. Часть 2. Тамбов: Изд-во ТРОО «Бизнес-Наука-Общество, с. 49–50.

Комиссаров, Г.И. (1989). «Чăваш фольклорĕпе литература вĕрентĕвĕ». *Чăваш халăх сăмахлахĕ. Тĕпчевсемпе текстсем.* Шупашкар: ЧЛИЭНТИ, 1989, с. 6–45.

Магницкий, В.К. (1881). Материалы к обӳяснению старой чувашской веры. Казань: Тип. Импер. ун-та, 268 с.

Магницкий, В.К. (1888). *Нравы и обычаи в Чебоксарском уезде. Этнографический сборник.* Казань: Тип. Губ. прав., 118 с.

Месарош, Д. (2000). *Памятники старинной чувашской веры*. Чебоксары: ЧГИГН, 360 с.

Михайлов, С.М. (1972). *Труды по этнографии и истории русского, чувашского и марийского народов*. Чебоксары: Чуваш. кн. изд-во, 423 с.

Никольский, Н.В. (1904). «Программа для собирания сведений о чувашах». *Известия по Казанской епархии*, 3, с. 63–72.

Никольский, Н.В. (1919). «Вопросник по народному творчеству». *Основы инородческого просвещения*, Казань, с. 30–50.

Никольский, Н.В. (1921). *Творчество чуваш*. Казань: ИОАИЭ, т. XXXI, вып. 1, с. 77–86.

Никольский, Н.В. (1958). «О пословицах чувашского народа». *Вопросы языка и литературы.* Ученые записки ЧНИИ, вып. XVIII, Чебоксары, с. 120–143.

Одюков, И.И. (1985). «Авалхи ĕненӳсем». *Ялав*, 9, с. 26–27.

Пермяков, В.Л. (1988). *Основы структурной паремиологии*. М.: Наука, 234 с.

Родионов, В.Г. (1982). «Вопросы жанровой классификации чувашского фольклора». *Чувашский фольклор. Специфика жанров.* Чебоксары: НИИЯЛИЭ, с. 150–170.

Родионов, В.Г., Ендеров В.А. (2004). *Чăваш халăх сăмахлăхĕ. Лекцисен курсĕ*. Шупашкар: Чăваш ун-чĕн изд-ви, 294 с.

Родионов, В.Г. (2006). «Вопросы жанровой классификации чувашского фольклора». *Этнос. Культура. Слово*. Чебоксары: Изд-во Чуваш. ун-та, с. 3–53.

Сбоев, В.А. (1865). *Чуваши: их происхождение, язык, обряды, поверья, преданья и пр. Этнографическое исследование, посвященное чувашам*. М.: типография С. Орлова, 188 с.

Сидорова, Е.С. (1978). «Сăнавсемпе паллăсем, тĕшмĕшсем». *Чăваш литературоведенийĕн ыйтăвĕсем. Тĕпчев ĕçĕсем*. 82-мĕш каларăм. Шупашкар: Чăваш АССР Министрсен Совечĕ çумĕнчи ЧЛИЭНТИ, 1978, с. 115–124.

Сидорова, Е.С. (1984). «Ваттисен сăмахĕсемпе каларăшсем, сăнавсемпе паллăсем, тупмалли юмахсем». *Чăваш халăх сăмахлăхĕ. V том. Вак жанрсем.* Шупашкар: Чăваш кĕнеке изд-ви, с. 5–21.

Смоленский, А.В. (1894). *Чувашские приметы о погоде и ее влиянии на хозяйство*. Казань: ИОАИЭ, т. 13, вып. 3, с. 147–221.

Тимофеев, Г.И. (1972). *Тăхăрьял*. Шупашкар: Чăваш кĕнеке изд-ви, 431 с.

Федотова, Е.В. пухса хатĕрленĕ (2009). *Чăваш халăх пултарулăхĕ. Сăнавсемпе ĕненӳсем. Тĕлĕксем*. Шупашкар: Чăваш кĕнеке изд-ви, 383 с.

Фукс, А. (1840). *Записки о чувашах и черемисах Казанской губернии*. Казань: Тип. Казан. Импер. ун-та, 329 с.

ХФУ ĂБ – Хусан федераци университечĕн Ăслăлăх библиотекин Сайра ал çырусемпе кĕнекесен пайĕ.

ЧПГĂИ ĂА – Чăваш патшалăх гуманитари ăслăлăхĕсен институчĕн Ăслăлăх архивĕ: I пай, 28 уп., 305 с.; 7 уп., 355 с.; 75 уп., 84 с.; 102 уп., 301 с., 306 с., 310 с.; 138 уп., 441 с.; 159 уп., 395–396 с.; 215 уп., 517 с.; 240 уп., 7 с.; 247 уп., 173 с.; 327 уп., 119 с.; 358 уп., 157 с.; 650 уп.; III п., 7 уп., 33 с.; 19 уп., 130 с.; 311 уп., 673 с.; 311 (3) уп., 874 с.; 311 (4) уп., 932 с.; 349 уп., 2 с.; 435 уп., 159 с.; 643 уп., 76 с.; 751 уп., 167 с., 168 с.; 2227 уп., 36 с., 292 с.; IV п., 11 уп., 306 с.

ИНТЕРНЕТРАН

http://www.Ural-Tatar (Шырав кунĕ: 2020 ç. нарăсан 14-мĕшĕ).

http://www.kultur.gov.tr (Шырав кунĕ: 2020 ç. нарăсан 14-мĕшĕ).

https://www.km.ru/front-projects/russkie-prazdniki (Шырав кунĕ 2020 ç. нарăсан 15-мĕшĕ).

БОРИС ЧИНДЫКОВ ТАТА ЧӐВАШ КУЛЬТУРИ

V. V. Nikiforova / Çuvaş Devlet İnsani Bilimler Enstitüsü

vera.nickiforova@yandex.ru

Хальхи чӑваш культуринче Борис Чиндыков пултарулӑхӗ хӑйне евӗрлӗхпе, нумай енлӗхпе уйрӑлса тӑрать. Тӗрлӗ вӑхӑтра вӑл Чӑваш Республикин писателӗсен союзӗн литература консультанчӗ тата «Тӑван Атӑл» журналӑн литература тишкерӗвӗпе публицистика пайӗн пуҫлӑхӗнче ӗҫленӗ (1985–1988-мӗш ҫулсем). «Аван-и» (1990–1994) хаҫат учредителӗпе редакторӗ пулнӑ, «Реклама и объявления» (1992–1993, каярах «Почтовый экспресс» ятпа тухса тӑма пуҫлать) хаҫатсем кӑларнӑ, «Лик Чувашии» (1994–1997) журнала йӗркелесе яраканни тата редакторӗ пулнӑ, Чуваш.ру сайта уҫнӑ. «Чӑваш рекламин чи талантлӑ креаторӗ тата копирайтерӗ шутланать» – тенӗ ун пирки интернетра («Ирӗклӗх» страници, 2017). Кирек епле ӗҫе пуҫӑнсан та, вӑл ӑна урӑхла, ҫӗнӗлле йӗркелет, ыттисене тӗлӗнтермелли мӗн те пулин туртса кӑларать. Юлашки тӗслӗхсенчен пӗри – «Тӑван ен» хаҫат проекчӗ. Хаҫатӑн тӗп редакторӗ пулнӑ май (2009–2010), вӑл ӑна пӗр район хаҫатӗнчен республикипех сутӑнакан «Шупашкар ен хаҫачӗ» туса хунӑ.

«халиччен курма хăнăхнă пулăмсене çĕнĕ куçпа пăхса хаклама пикенни те, сăнарсене хăйне евĕрлĕ тума тăрашни те» курать (Утăм, 1988: 2). Чăваш литературипе культуринче ку авторсем каярах пурте палăрнă. Юлашки çулсенче çыравçă ытти çыравçăсен пултарулăхне кун çути кăтартас тĕлĕшпе нумай ĕç турĕ. Вăл тăрăшнипе А. Медведев («Чун хыпса çунсан», 2018), И. Дмитриев («Хĕрĕх чалăш хĕрлĕ ту», 2019) хайлавĕсем уйрăм кĕнекен пичетленсе тухрĕç.

2015–2016-мĕш çулсенче Б. Чиндыков «Чувашский рассказ» (Чăваш калавĕ) ярăмпа икĕ кĕнеке пухса кăларать Пĕрремĕшĕнче, «Дети леса» (Вăрман ачисем) томра, автор чăваш калавĕн чи илемлĕ тĕслĕхĕсене суйласа илнĕ, вĕсен вырăсла куçарăвĕсене пичетленĕ. Кĕнекере XIX–XXI ĕмĕрсенче палăрнă 39 прозаикĕн калавĕсем кун çути курнă. Ку кăларăм чăваш литературишĕн питĕ пĕлтерĕшлĕ пулнине тӳрех асăрхарĕç критиксем: «Туллилĕх, куçарусен шайĕ, эстетикăпа илемлĕх туйăмĕ, çирĕп алăпа хăюлăх (тен, теветкеллĕх те), ăслăлăх шайĕ (литература тĕпчевçисемшĕн паха тĕслех)…» (Артемьев 2016). Ку ярăма чăваш прозипе ытти халăх вулаканĕсене паллаштарас тĕллевпе йĕркеленĕ. Иккĕмĕш томĕ «Родные берега» (Тăван çырансем) ятлă. Унта вырăсла çырнă 55 калав кĕнĕ. Авторĕсем – Чаваш Республикинче тата ытти регионсенче пуранакан вырăсла çыракан прозаиксем. Çакнашкал кăларăм ку таранччен пулманччĕ-ха.

Чиндыков пултарулăхĕн тепĕр енĕ вăл – куçару ăсталăхĕ. Туркăлларан (Н. Хикмет), акăлчанларан (О. Уальд), вырăсларан чăвашла куçарать, чавашларан тата туркăлларан – вырăсла.

2018-мĕш çулта Мускавра хальхи проза антологийĕ пичетленнĕ («Современная литература народов России: Проза / Антология). Унта кĕме тивĕç пулнă чăваш прозикĕсенчен пĕри – Борис Чиндыков.

Пĕтĕмлетсе каласан, Борис Чиндыковăн хăйне евĕрлĕ пултарулăхĕ чăваш культуринче чăннипех те пĕлтерĕшлĕ вырăн йышăнать.

УСĂ КУРНĂ ЛИТЕРАТУРА

Артемьев, Ю. (2016). «Кирлĕ-и пире çапла кисретсе илни?». *Хыпар*. 2016. Кăрлач уйăхĕн 19-мĕшĕ. 9 с.

Иванов, И. (1997). «Борис Чиндыкова туркăлла вулаççĕ». *Хыпар*. 1997. Авăн уйăхĕн 3-мĕшĕ. 3 с.

Кириллов, К. (1993). «Кирлехчĕ çак виçĕ каç». *Хыпар*. 1993. Чӳк уйăхĕн 18-мĕшĕ. 3 с.

Кириллова, И. (2017). “Время перестройки и возвращение эстетических критериев (середина 1980-х–2000 гг.). Драматургия.” *История чувашской литературы XX века. Часть 2 (1956–2000): коллективная монография*. Чебоксары: Чуваш. кн. изд-во. С. 391–394.

Толматов, В. (1993). «80-мĕш çулсен манифесчĕ». *Хыпар*. 1993. Çĕртме уйăхĕн 10-мĕшĕ. 3с.

Утăм (1988). Шупашкар: Чăваш кĕнеке изд-ви.

Хузангай, А. (1987). Чиндыков Борис: «Поверх барьеров». *Литературная Россия.* 1987. 29 мая. № 22.

Чиндыков, Б. (1984). «Уроки чувашского». *Молодой коммунист*. 1984. Октябрь 23, 25.

Чиндыков, Б. (2005). «Возвращение хана». *Современная литература народов России*. Т. 4. Проза. Книга 2. Москва: Независимое издательство «Пик», 2005. С. 452–468.

«Ирĕклĕх» страници. 1 августа 2017 г., https://m.vk.com/wall-45648426_5597 (Дата поиска: 14 февраля 2020 г.).

ГЕННАДИЙ ЮМАРТ ПОЭЗИЙĔН ХĂЙ ЕВĔРЛĔХĔ

YELENA ÇEKUŞKİNA / ÇUVAŞ DEVLET ÜNİVERSİTESİ

enarpi@mail.ru

Паян, чăваш халăхĕн пуласлăхĕпе унăн тĕлĕнмелле пуян культурин шăпи пирки тĕрлĕрен калаçусем пынă вăхăтра, А.П. Хузангай пĕр статьяра çырнине аса илни питĕ вырăнлă: «Смутное время, которое мы переживаем, заставляет перечитывать «старые книги», они очищают сознание от «ложных и лживых, пустых и выветрившихся слов, формул и понятий» (Хузангай 2003: 211). Чăнах та, темиçе ĕмĕр каяллах çырнă текстсене вуласан тепĕр чух куç уçăлсах кайнăн туйăнать. Калăпăр, акă, тĕрĕк халăхĕн чаплă çар пуçĕ Кӳль текĕн вилнĕ ятпа лартнă чул палăк çинчи текстра çапла каланă: «Когда было сотворено вверху голубое небо (кöк тенгри) и внизу бурая земля, между ними были сотворены сыны человеческие, Над сынами человеческими воссели мои предки Бумын-каган и Истеми-каган <…> Небо (Тенгри) и священная Земля-Вода (Çĕр-Шыв) тюрков так сказали: «Да не погибнет народ тюркский, народом пусть останется» (Малов 1951: 36-37). Ку текста 732 çултах хайланă пулнă. VIII ĕмĕртех тĕрĕксен мăн аслашшĕсем халăхăн пуласлăхĕ пирки шухăшласа çапла çырнă, тĕрĕк чĕлхиллĕ йăх пĕтмессе çирĕп шанса

халăхăн вуншар ĕмĕр хушшинчи кун-çулĕ, йăли-йĕрки, вăрçи-харçи, хула тавращĕ, ар-паттăрсем т. ыт. те. ярăмланса ӳкерĕннĕ.

Çапла вара, Геннадий Юмарт сăвви-поэмисенче куç умне йăхташăмăрсен сĕм авалхи тĕнчи панорамăллăн тухса тăрать те паянхи вулаканра темле мăнаçлăх çуратать, çак тĕрлĕ пуян ăс-хакăллă халăх Турă пилĕпе малалла та пурăнĕ-ха текен шухăша çирĕпленме май парать. Çакăнта Н.А. Бердяев каланине аса илес килет: «Народ должен быть, должен хранить свой образ, должен развивать свою энергию, должен иметь возможность творить свои ценности» (Бердяев 1918: 107) Пирĕн шутпа, Г.Ф. Юмарт пултарулăхне шăпах чăваш чунне (Чăваш Шульăшне) аталантаракан, халăх сăнне упракан, ăна пурăнма вăй-хăват паракан ăс-хакăл поэзийĕ (*духовная поэзия*) шутне кĕртмелле те.

ЛИТЕРАТУРА

Баласугуни, Ю. (1990). *Благодатное знание. – М.-Л.*, Сов. Писатель.

Бердяев, Н.А. (1918). *Судьба России. Очерки по психологии войны и национальности*. М., 1918. С.107.

Малов. С.Е. (1951). *Памятники древнетюркской письменности. . М.-Л.*, 1С.36-37.

Софронова, И. (2018). “Образ древнечувашского мира в лиро-эпике Г.Юмарта”. *Проблемы марийской и сравнительной филологии*. Изд-во МарГУ, С. 236-239.

Хузангай, А. (2003). *Тексты, метатексты α путешествия*, Чебоксары. С.211.

Чекушкина, Е. (2004). *Общетюркские художественные традиции в чувашской словесности*: дисс. …к.филол.н. Чебоксары, 185 с.

Чекушкина, Е. (2016). “Образ Улыпа – отголосок древнетюркского мира”. *Чувашский язык и литература: теория и методика. Сборник статей. Отв.ред. А.Д. Ахвандерова*. , С. 198-202.

Юмарт, Г. (2006). *Асаттесем*. Шупашкар, 148 с.

MODERN ÇUVAŞ EDEBİYATININ DOĞUŞ SÜRECİNDE BİR OTOSANSÜR ÖRNEĞİ: V. İ. LEBEDEV VE ŞİİRİ

CEMALETTİN YAVUZ / TRAKYA ÜNİVERSİTESİ - AHMET YESEVİ ÜNİVERSİTESİ

yavuzcemalettin@gmail.com

Giriş

Çuvaşça adıyla ilk dil verilerinin ortaya çıktığı 18. yüzyılın ikinci çeyreğinden[39] 20. yüzyılın başlarına kadar olan süre, modern Çuvaş edebiyatının temellerinin atıldığı süreç olarak kabul edilmektedir. Çoğunlukla misyonerlik faaliyetlerine dayalı olarak Çuvaşça dinî metinlerin ortaya çıkması, Çuvaşça sözlüklerin ve modern Çuvaş alfabesinin oluşturulması, yazılı edebiyatın kuruluşunda model alınacak edebî eserlerin Çuvaşçaya çevrilmesi, söz konusu sürecin önemli aşamalarını meydana getirmektedir (Bayram 2012; 2018a). Bu süreçteki en belirleyici etkenin, İ. Ya. Yakovlev'in İlminskiy sistemi üzerine inşa ettiği Simbir Çuvaş Öğretmen Okulundaki faaliyetleri olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır.[40] Bütün bu faaliyetlerin sonucunda 1908 yılında

[39] 18. yüzyıla ait Çuvaşça dil verileri için bk. Durmuş 2009a; 2009b; 2014.
[40] İ. Ya. Yakovlev ve faaliyetleri için bk. Arık 2012; Güzel 2014, 2016; Bayram 2019.

araştırma yapanların daima göz önünde bulundurması gereken bir konuyu hatırlatmasıdır. Rus hâkimiyeti altında yaşayan Türk boylarıyla ilgili kaynakların kullanımında son derece dikkatli olunması elzemdir. Burada kastedilen sadece orijinal kaynakların kullanımı da değildir. Yazımızın konusunu oluşturan şiirden yola çıkarak Çuvaşlar örneğinde gördüğümüz gibi bir edebiyat metni bile sadece devlet organlarının değil, öncelikle müellifinin sansür mekanizmasından geçmek zorundadır. Aksi takdirde eser ya hiçbir zaman gün yüzü göremeyecek ya da müellifinin başına büyük işler açacaktır. V. G. Rodionov, Lebedev'in bu şiiri "Ruslaşmış bir kâtip"e mâl etmesi hakkında şu yorumu yapar: "Kaysa şırĭr unta vırĭslannĭ vulĭs tiyekne, tupıyĭr-i!" [Gidip arayın orada Ruslaşmış belde kâtibini, bulabilecek misiniz?] (2006: 187). Dolayısıyla otosansür, Rus hâkimiyeti altındaki bölgelerde yazarların hem eserini hem de kendini korumak için başvurdukları bir yöntem olarak belirmektedir. Buna ilave olarak söz konusu coğrafya üzerinde tarihsel süreçlerin ele alınması sırasında tarih biliminin birincil kaynaklarının yanında edebî eserlerin ve bunların sunumunda görülen kendine has durumların katkısının ne denli ilginç olabileceği görülecektir.

KAYNAKÇA

Arık, D. (2012). *Hıristiyanlaştırılan Türkler Çuvaşlar.* Ankara: Berikan Yayınları.

Aşmarin, N. İ. (1937). *Çĭvaş sĭmahĭsem kĭneki/Slovar' çuvaşskogo yazıka.* (Vıp. XIII). Çeboksarı: Çuvaşskoye gosudarstvennoye izdatel'stvo.

Bayram, B. (2012). "Çuvaş Edebiyatında Folklor-Edebiyat İlişkisine Bir Örnek: Mihail Fedorov'un 'Arşuri' Manzumesi ve Arşuriler". Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi, S. 197, 207-226.

Bayram, B. (2016). "Çuvaş Halk Kültüründe Ziyaret Mekânı Olarak Kiremetler". *21. Uluslararası Türk Kültürü Sempozyumu ve Karma Türk Sanatları Sergisi (07-09 Mayıs 2016, Üsküp/Makedonya) Bildiriler ve Katalog.* Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, 225-238.

Bayram, B. (2018a). Zarif Beşiri ve Çuvaş Edebiyatı (İnceleme-Metin). Çanakkale: Paradigma Akademi.

Bayram, B. (2018b). "Çuvaş Türklerinin Folklorundan 'Fakelore'una Tatar Algısının Değişim ve Dönüşümü", *Türkbilig,* S. 36, 81-102.

Bayram, B. (2019). "Konstantin V. İvanov'un Çuvaş Öğretmen Okulu'nun Çalışmalarına Katkısı Üzerine Bir Değerlendirme". *Çağdaş Çuvaş Edebiyatının Kurucusu Konstantin V. İvanov Kitabı.* (Ed. Emine Yılmaz-Bülent Bayram-Feyzi Ersoy). Ankara: Nobel Yayınları, 21-39.

Bayram, B.-Falakhova, V. (2018). "Tatarlar ve Çuvaşlar İçin Ortak Bir Ziyaret Yeri: Türk Padişahının Kızının Öldüğü Yer". *Türkiye ile Türk Dünyası Arasında Bir Köprü-Yavuz Akpınar Armağanı.* (Ed. Nazım Muradov-Yılmaz Özkaya). Ankara: Bengü Yayınları.

Benzing, J (1964). "Die tschuwaschische Literatur". *Philologiae Turcicae Fundamenta.* (Ed. Louis Bazin-Alessio Bombaci-Jean Deny-Tayyib Gökbilgin-Fahir İz-Helmuth Scheel). Wiesbaden: Franz Steiner, 841-861.

Denisov, P. V. (1959). *Religioznıye verovaniya çuvaş. İstoriko-etnografiçeskiye oçerki.* Çeboksarı: Çuvaşskoye Gosudarstvennoye İzdatel'stvo.

Dmitriyev, V. D. (2004). *Spiridon Mihaylov, Sobranie Soçineniy*. Çeboksarı: Çuvaşskoe Knijnoe İzdatel'stvo.

Durmuş, O. (2009a) "Strahlenberg ve İlk Çuvaşça Kelime Listesi", *Gazi Türkiyat Dergisi*, S. 5, s. 503-511.

Durmuş, O. (2009b), "Yeni Bulgar Türkçesi Döneminin Kaynakları II, Edebî Kaynaklar: 1769 Tarihli Altı Dize ya da İlk Çuvaş Şiiri", *Turkish Studies, Ahmet Buran Armağanı*, S. 4/8, s. 1113-1127.

Durmuş, O. (2014). *18. Yüzyıl Çuvaşçasının Söz Varlığı.* Edirne: Paradigma Akademi.

Durmuş, O. (2020). "Çuvaş Dil Derlemelerinin Kurucusu S. M. Mihaylov ve Çuvaşçanın İlk Atasözü Derlemesi". *Tehlikedeki Diller Dergisi,* Baskıda.

Fedotov, M. P (1996). *Etimologiçeskiy slovar' çuvaşskogo yazıka.* (Tom II). Çeboksarı: ÇGİGN.

Güzel, S. (2014). "Çuvaş Türklerinin Kimlik İnşasında İvan Yakovleviç Yakovlev Etkisi". *Milliyetlerin Kesişme Noktası: İdil-Ural Çalıştayı (12-13 Nisan 2014) Bildiri Kitabı.* (Ed. Bülent Bayram). Kırklareli: Kırklareli Üniversitesi Yayınları, 197-218.

Güzel, S. (2016). "Çuvaş Kimliğine Yön Veren Bir Metin: İvan Yakovleviç Yakovlev'in Siyasi Vasiyetnamesi", *Milliyetlerin Kesişme Noktası: İdil-Ural Çalıştayı-II (16-18 Ekim 2015) Bildiri Kitabı.* (Ed. Bülent Bayram). Kırklareli: Kırklareli Üniversitesi Yayınları, 527-540.

Güzel, S. (2018) “Aleksandra Andreyevna Fuks’un 1840 Tarihli Kazan Notlarında Çuvaşça Dil Malzemesi”. *Türkiye ile Türk Dünyası Arasında Bir Köprü Yavuz Akpınar Armağanı*, Editörler: Nazım Muradov-Yılmaz Özkaya. Ankara: Bengü.

Lebedev, V. İ. (1852). “O çuvaşskom yazıke”. *Jurnal Ministerstva Vnutrennih Del.* Çast 40, 79-117.

Rodionov, V. G. (1996). “Pĭrĭn teley’ sĭvĭ tata unĭn avtorĭ”. *Tĭvan Atĭl.* C. 12.

Rodionov, V. G. (2006). *Çĭvaş literaturi (XVIII-XIX ĭmĭrsem).* Şupaşkar: Çĭvaş Kĭneke İzdadetl’stvi.

Schott, W. (1841). *De lingua Tschuwaschorum*. Berolini.

Timofeyev, G. T. (2002). *Tĭhĭryal.* Şupaşkar: Çĭvaş Kĭneke İzdadetl’stvi.

Yavuz, C. (2019). “Çuvaş Kültür Mitleri”. *Uluslararası Toplum ve Kültür Araştırmaları Sempozyumu (3-5 Ekim 2019) Tam Metin Bildiriler Kitabı.* (Ed. Mustafa Aça). Çanakkale: Toplum ve Kültür Araştırmaları Derneği Yayınları, 441-464.

Туслăх, Пĕршухăшлăх

“Dostluk, Aynı Düşünme

ЧĂВАШСЕН ТУПМАЛЛИ ЮМАХĔСЕНЧЕ АВАЛХИ МИФСЕМ ПАЛĂРСА ЮЛНИ

Ye. V. Fedotova / Çuvaş Devlet İnsani Bilimler Enstitüsü

elena.fedotova.73@inbox.ru

Кашни истори тапхăрĕ хăй вăхăтне ўкерсе кăтартнă хайлавсем çуратать. Авалхи чăвашсем космогони, антропологи, зоологи енĕпе мĕнле шухăшланин палăрăмĕсем фольклорăн тĕрлĕ жанрĕсенче упранса юлнă. Вĕсем халăх пултарулăхĕн тексчĕсенче уйрăм сюжет, мотив е сăнар пек ўкерĕнсе юлнă.

Халăх-художник (халăх-ўкерўçĕ) хăй таврари пулăмсене хăйне майлă ўкерсе кăтартать. Пĕлмен, ăнланман пулăмсене вăл хăйне майлă ăнлантарма тăрăшнă, мифла сăнарсем, каярах хăйсене хўтĕлеме е пĕр-пĕр айăпа кĕрсен айăплама, асап хума пур пек турăсен пантеонне шухăшласа кăларнă. Сăмах вăйне ĕненни йăла-йĕрке поэзине − *пил сăмахĕсем, ылхансем, вĕрў-суру чĕлхисем*− пуçласа янă. Çак сăмахсене калана чух хăйĕн вăхăчĕ, вырăнĕ пулнă − культла ритуалсене çирĕп пăхăнмалла пулнă.

Тупмалли юмах − авалах пулса кайнă жанр. Кун пирки Ф.И. Буслаев, О.Ф. Миллер, И.А. Худяков тата ытти тĕпчевçĕсем çирĕплетсех калаççĕ. Юмахсене тата тупмалли юмахсене мифсемпе çыхăнтарса

ЛИТЕРАТУРА

Арутюнян, С.Б. (1969). "Отражение древневосточной жатвенной мифологии в загадке о пшенице". http://lraber.asj-oa.am/1556/1/67.pdf Дата обращения: 18.09.2015.

Матвеев, Г.Б. (2001). "Вĕре çĕлен". *Краткая чувашская энциклопедия*. – Чебоксары: Чуваш. кн. изд-во, 2001. – С. 104.

Месарош, Д. (1912). Соб*рание чувашского устно-поэтического творчества: пословицы, загадки, песни, сказки. Т. 2*. Будапешт, 1912. 540 с.

Садовников, Д.Н. (1876). *Загадки русского народа*. СПб.: Типография Н.А. Лебедева, 1876. 333 с.

Трофимов, А.А. (2001). "Ашапатман". *Краткая чувашская энциклопедия*. Чебоксары: Чуваш. кн. изд-во, 2001. С. 77.

Федотова, Е.В. (2016). "Рудименты мифологических представлений в чувашских загадках". *Мифология чувашей: истоки, эволюция и культурные взаимосвязи: Материалы Межрегиональной научно-практической конференции* (Чебоксары, 8 октября 2015 г.) / сост. и отв. ред. А.П. Леонтьев; ЧГИГН. – Чебоксары, 2016. – С. 256–262.

Фрезер, Дж. (1928). Золотая ветвь. Вып. III. Умирающие и воскресающие боги растительности. М., 1928.

Чăваш халăх пултарулăхĕ. Мифсем… (2005). – *Чăваш халăх пултарулăхĕ. Мифсем, легендăсем, халапсем /* Йĕркелекенĕ тата ăслăлăх редакторĕ *В.П. Станьял*. Ум сăмахне çыраканĕсем *А.А. Трофимов, В.П. Станьял*. Пухса хатĕрлекенĕ *Е.С. Сидорова*. – Шупашкар: Чăваш кĕнеке изд-ви, 2004. – 567 с.

Чăваш халăх пултарулăхĕ. Тупмалли юмахсем (2015). – *Чăваш халăх пултарулăхĕ. Тупмалли юмахсем. Пĕрремĕш кĕнеке* / ăслăлăх редакторĕ, пухса хатĕрлекенĕ, ум сăмахпа ăнлантарусене çыраканĕ *Е.В. Федотова*. – Шупашкар: Чăваш кĕнеке изд-ви, 2015. – (Кĕнекере пурĕ 446 с.) С. 39. 455 №. Малалла çак кĕнекери текстсен номерне кăтартатпăр. Пĕрремĕш кĕнекене 1–3838 №№ кĕнĕ. 3839–7381 №№ иккĕмĕш кĕнекере тухнă: Чăваш халăх пултарулăхĕ. Тупмалли юмахсем. Иккĕмĕш кĕнеке / пухса хатĕрлекенĕ, ум сăмахпа ăнлантарусене çыраканĕ *Е.В. Федотова*. – Шупашкар: Чăваш кĕнеке изд-ви, 2016. – 398 с.

Чăваш халăх пултарулăхĕ. Чĕлхе сăмахĕсем… (2014). – *Чăваш халăх пултарулăхĕ. Чĕлхе сăмахĕсем. Вĕрӳ-суру чĕлхи. Пĕрремĕш кĕнеке*/ Ăслăлăх редакторĕ *В.Г. Родионов*. Пухса хатĕрлекенĕ, ум сăмахĕпе ăнлантарусене çыраканĕ *В.А. Ендеров*. – Шупашкар: Чăваш кĕнеке изд-ви, 2014. – 383 с.

Чăваш халăх сăмахлăхĕ... (1987). – *Чăваш халăх сăмахлăхĕ. VI т. II пайĕ. Мифсемпе халапсем*. Шупашкар: Чăваш кĕнеке издательстви, 1987. – 448 с.

О НЕКОТОРЫХ ОСОБЕННОСТЯХ КОМПОЗИЦИИ ЧУВАШСКИХ *ТĔШМĔШ ХАЛАПĔ* (НА ПРИМЕРЕ УСТНЫХ РАССКАЗОВ О ЛЕСНЫХ ДУХАХ)

G. G. İL′İNA / İ. N. ULYANOV ADLI ÇUVAŞ DEVLET ÜNİVERSİTESİ

galiil69@mail.ru

Тĕшмĕш халапĕ «быличка» – повествование о встрече человека с мифологическим существом, которое отражает народные верования наиболее полно и непосредственно.

Чувашские устные рассказы, связанные с архаическими понятиями и религиозными верованиями, до сих пор не стали объектом изучения ни историков, ни этнографов, ни фольклористов, ни религиоведов. Между тем они составляют самостоятельный жанр чувашского фольклора и, подобно другим формам устного народного творчества, нуждаются в том, чтобы изучить их в системе устной прозы, охарактеризовать их жанровую природу, показать пути трансформации из архаических мифов и выявить связь с другими жанрами. Чувашские *тĕшмĕш халапĕ* не изучались и не рассматривались в фольклористике как самостоятельный жанр. Причины этого нам видятся в том, что такого рода фольклорные

Хайхи упӑшки: «Кума, кума, ачана пар-ха! Аслӑ кума тӑватпӑр сана», – тет. «Кума, сыснисем хоç, хоç!» – тесе кӑшкӑрать тет ачин амӑшӗ.

Вара Арçури ачана пӑрахса хӑварчӗ тет, мӗншӗн тесен Арçури сыснисенчен питӗ хӑрать тет. Пӗррехинче сысна вӑрманта йӗкел çинӗ чухне Арçурин хӳрине çыртса татнӑ пулнӑ тет».

Нужно отметить, что границы жанра *тӗшмӗш халапӗ* очень зыбки и они могут легко перейти из одного в другой. Так быличка может перейти в бывальщину. Нами выявлены случаи перехода их в анекдот, в топонимическое предание и сказку. Например: *«Икӗ ача вӑрмана мӑйӑр катма кайнӑ тет. Çӳрерӗç-çӳрерӗç тет, вӑрманта мӑйӑрне те поçтарнӑ тет ӗнтӗ. Çаксем пӗр шӗшкӗ тӗмми хыçӗнчен Арçурине курах кайрӗç тет. Çывӑхрах ӳкнӗ хӑвӑл йӑвӑç выртать тет. Çанта пыраççӗ те кусем, иккӗш ик поçӗсене хӑвӑла чиксе хураççӗ. Арçури пычӗ тет те:*

− Полать няк этем икӗ котлӑ, − тесе каларӗ тет те пӑрахса карӗ тет. Арçури çынна поçӗ полсан анчах тытать тет, поçне топмасан тытмаç тет». (МХЛ 2004: 308).

Приведенные нами структурные звенья быличек для каждого конкретного текста индивидуальны. В некоторых из них наблюдается отсутствие зачина. Рассказчик сразу переходит к описанию конкретного случая встречи с мифологическим существом. Причины осложнения *тӗшмӗш халапӗ* в композиционном плане нам видятся в рассказчике, который применяет художественные приемы, в результате чего из обычно небольшого размера рассказа получается полное по форме повествование.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

Ахметьянов, Р.Г. (1978). *Сравнительное исследование татарского и чувашского языков*. Москва: Наука. 248 с.

Ашмарин, Н.И (1928-1950). *Словарь чувашского языка: в 17 тт*. Казань; Чебоксары: Чувашгосиздат. Т.1 (1928). Казань: Типография «Красный Печатник. 335 с.

Зиновьев, В.П. (1987). «Быличка как жанр фольклора и ее современные судьбы». *Мифологические рассказы русского населения Восточной Сибири*). Новосибирск: Наука. С. 381-400.

Криничная, Н.А. (2001). *Русская народная мифологическая проза: истоки и полисемантизм образов: в 3 т*. Санк-Петербург: Наука. 410 с.

Левкиевская, Е. (2000). *Мифы русского народа*. Москва: АСТ: Астрель. 526 с.

Родионов, В.Г. (2002) *Чувашская литература (вторая половина XIX в): учеб. пособие*. Чебоксары: Изд-во Чуваш. ун-та. 248 с.

Чăваш халăх пултарулăхĕ: *Мифсем, легендăсем, халапсем*. (2004). Шупашкар: Чăваш кĕнеке изд-ви. 567 с.

Померанцева, Э.В. (1975). *Мифологические персонажи в русском фольклоре*. Москва: Наука. 191 с.

Чувашское устное народное творчество: в 6 т (1987). Т. 6: Мифы и предания. Чебоксары: Чуваш. кн. изд-во. 448 с.

Тукташ, И. (1949). *Чăваш фольклорĕ*. Чебоксары: Чăвашгосиздат. 308 с.

УЯВ (ВĂЙĂ) ЮРРИСЕН ЧĂВАШ ХАЛĂХ ПУРНĂÇĔНЧИ ПĔЛТЕРĔШĔ

Tat′yana İvanovna Semenova / Çuvaş Devlet İnsani Bilimler Enstitüsü

t.siemienova@mail.ru

1. «Вăйă, Уяв, Çинçе, Тапă, Похă» Сăмахсен Ăнлавĕсем

Чăваш халăхĕн сăвă-юрă пултарулăхне паянхи кунччен упранса юлма пулăшнă йăласенчен пĕри – *уяв (вăйă)*. Ăна çурхи ĕçсем вĕçленнĕ хыççăн, çуллахисем пуçланиччен, ятарласа ирттернĕ. Çурхи уявсем авалхи чăваш календарĕпе çуркунне кун таврăнсан (пуш уйăхĕн 21-мĕшĕнче) пуçланнă та утă çине е вырма тухиччен тăсăлнă. Чылай вырăнта вĕсем çимĕкрен пуçласа Питравчченех пынă. Çак йăла Н.И. Ашмарин словарĕнче те çырăнса юлнă, «Çимĕкрен чăваш хĕрĕсем вăййа тухаççĕ» – тенĕ унта (Ашмарин 1937: 158). Тутарстан тăрăхĕнчи хăш-пĕр ял çамрăкĕсем уява кăшт каярах, çуллахи Микулара (май уйăхĕн 22-мĕшĕнче), тухма пуçлаççĕ.

Вăйă сăмахăн пĕлтерĕшĕсем темиçе те. Ытларах ăна уяв пĕлтерĕшпе усă кураççĕ. В.К. Магницкий палăртнă тăрăх, Çинçепе Уяв пĕр япалах. «Хăш-пĕр вырăнта *Çинçене Уяв* теççĕ» (Магницкий 1881: 34). Н.И. Ашмарин «Чăваш сăмахĕсен кĕнекинче» «*Уяв*» сăмаха ăнлантарнă

яш-кĕрĕмĕн вăййи сӳнмен-ха. Авалхи юрăсемпе кĕвĕсем, вăйă-уяв паянхи кунчченех хăйсен ытарайми поэзине, илемне çухатмаççĕ.

Совет тытăмĕ авалхи йăласене ирттерме чарса тăнă. Тăван çĕршывăн аслă вăрçи хыççăн çурхи-çуллахи вăйă йăли-йĕрки сӳнсе пыма тытăннă. Çакă нумай йĕкĕт вăрçă хирĕнчен таврăнайманнипе те çыхăннă-тăр. Хальхи вăхăтра З.А. Козлова ертсе пыракан «Уяв» ушкăн вăйă (уяв) юррисене илемлетсе юрлать. Чăваш Республикин Елчĕк районĕн Çирĕклĕ Шăхалĕнче Питравра вăйă ăсатас йăлана паянхи кун та ирттереççĕ. Хĕрсене сурăх кĕтĕвĕ витĕр кăлараççĕ. Ку йăла-йĕркене хĕрсем качча тухсан йышлă ача-пăчаллă пулччăр тесе тăваççĕ. Йĕпреç районĕнчи Пучинке ялĕнче те вăйă йăли-йĕркине çĕнĕлле чĕртсе ярас тĕлĕшпе ĕçлеççĕ. Тутарстанри Нурлатра кашни çулах пĕтĕм Раççейри чăвашсен Уявĕ иртет. Кашни ял хăйĕн пултарулăх ушкăнĕпе сцена çине тухать. Авалхи йăла-йĕркене пăхăнса çĕре чавса хурăн туни лартаççĕ, ун тавра çаврăнса юрăсем юрлаççĕ.

Уяв йăли-йĕрки чăваш халăхĕн культура, наци хăй евĕрлĕхне ламран лама парса пыма пулăшать. Çухатас марччĕ пирĕн çак пысăк пуянлăха.

УСĂ КУРНĂ ЛИТЕРАТУРА

Ашмарин, Н.И. (1982). “Очерк народной поэзии у чуваш”. *Этнографическое обозрение* № 2-3.

Ашмарин, Н.И. (1928). *Чăваш сăмахĕсен кĕнеки. Словарь чувашского языка. Вып. I– XVII*. Казань – Чебоксары.

Вдовина, И. (1970). *Юрă − чун уççи* / Ум сăмахĕ Ю.А. Илюхинăн. Шупашкар: ЧНТИ, 56 с.

Гарин,-Михайловский (2009). “Н.Г. В сутолоке провинциальной жизни”. *Русские писатели о чувашах: Сб. произведений*. Чебоксары, 2009. 150–151 с.

Гарин, М., Зора Н.Г. *Русские писатели о чувашах: Сб. произведений*. Чебоксары, 156–160 с.

Димитриева, Н.И. (2002). Никитин В.П., Кудрявцева С.М. Мир чувашской культуры (древняя история и духовное наследие этноса). Учебное пособие для образовательных учреждений Самарской области с полиэтнокультурным компонентом обучения. Чебоксары: ЧГИГН, С. 136.

Дмитриев, И.А. (1998). *Этнотеатральные формы в чувашском обряде*. Чебоксары, 280 с.

Егоров, В.Г. (1964). *Этимологический словарь чувашского языка*. Чебоксары: Чуваш. кн. изд-во, 356 с.

Иванов, Н.И. (1962). *Чăваш халăх юррисем*. Шупашкар, 324 с

Йохан, Хейзинга (2011). *Опыт определения игрового элемента культуры*. СПб: Изд-во Ивана Лимбаха.

Комиссаров, Г.И. (2003). *О чувашах: Исследования. Воспоминания. Дневники, письма* / Сост. и примеч. В.Г. Родионова; Предисловие Л.П. Куракова. Чебоксары: Изд-во Чуваш. ун-та, 528 с.

Кондратьев, М.Г. (2002). "О типологических основах сюжетосложения чувашских народных песен". *Проблемы изучения научного наследия Н.В. Никольского: Материалы конференции, посвященной 120-летию со дня рождения ученого*. – Чебоксары: ЧГИГН, С. 68–101.

Магницкий, В.К. (1881). *Материалы к объяснению старой чувашской веры. Собраны в некоторых местностях Казанской губернии В. Магницким, членом-сотрудником Казанского ИОАИЭ*. Казань: Типография Императорского ун-та, 268 с.

Родионов, В.Г. (1990). "О системе чувашских языческих обрядов". *Чувашская народная поэзия. Сборник статей*. Чебоксары, 1990. С. 3–64.

Родионов, В.Г. (1992). *Чувашский стих: Проблемы становления и* развития. Чебоксары: Чуваш. кн. изд.-во, 224 с.

Уразманова, Р.К. (2011). "Весенне-летний цикл обрядов и праздников" *Татары*. М.: Наука, 538 с.

Федотов, М.Р. (1996). *Этимологический словарь чувашского языка. В 2-х тт. Т. 2. С–Я*. Чебоксары: Чувашский государственный институт гуманитарных наук. 509 с.

ЧПГĂИ ĂА — Чăваш патшалăх гуманитари ăслăлăхĕсен институчĕн ăслăлăх архивĕ. Кĕскетнĕ ят хыççăнхи малтанхи цифра ăслăлăх архивĕн уйрăмне, иккĕмĕшĕ управ единицине, виççĕмĕшĕ страницине пĕлтерет.

Ягафова, Е.А. (1998). Самарские чуваши. (историко-этнографические очерки). Конец XVII – начало XX вв. Самара, 368 с.

Яковлев, И.Я. (1908) *Образцы мотивов чувашских народных песен и тексты к ним Часть I*. Симбирск. 1908.

ÇUVAŞ DİL BİLİMİ ÇALIŞMALARININ BÜYÜK İSMİ N. İ. AŞMARİN
[Doğumunun 150. Yılı Münasebetiyle]

SİNAN GÜZEL / İZMİR KÂTİP ÇELEBİ ÜNİVERSİTESİ

sinanserdarguzel@gmail.com

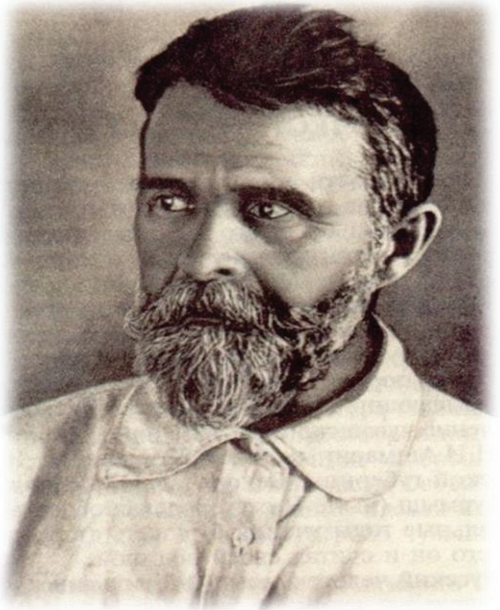

[22.09.1870-26.08.1933]

ÇUVAŞ KÜLTÜRÜNE ADANMIŞ BİR ÖMÜR: VİTALİY GRİGORYEVİÇ RODİONOV

SİNAN GÜZEL / İZMİR KÂTİP ÇELEBİ ÜNİVERSİTESİ

sinanserdarguzel@gmail.com